A SZOCIALISTA ÁLLAM LENINI ELMÉLETÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

HAJDU TIBOR

BEVEZETÉS

A jelen írásnak nem célja Lenin államelméletének még csak vázlatos összefoglalása sem. Csupán azoknak szeretnék némi tájékoztatást nyújtani, akik a téma filozófiai – szociológiai – jogi oldalait jobban ismerik, mint genezisének történelmi hátterét. Háttérről szólok; ezzel is hangsúlyozva, hogy egy elmélet maradandó lényege fontosabb létrejöttének történeténél. Viszont ha egy nagy gondolkodó különböző és egymástól eltérő tételeit tértől és időtől függetlenül (vagy éppen kontextusukból kiszakítva) vizsgáljuk, zsákutcába jutunk — mígnem esetleg valamely szervezet vagy személy magára vállalja a megjegyzendő és elfelejtendő idézetek rangsorolását, tehát egyházjogi jellegű kanonizálását. Ez a dogmatizmus; s bár a teóriát nem lehet örökölni, mint egy kalapot vagy íróasztalt, még a nyílt tudományos vita sem biztosíték a dogmatizmus ellen, hiszen a kanonizálás variálható. A történeti szemlélet viszont elősegíti az összefüggések megértését, az egyszeri eseményhez fűződő megjegyzés és az általánosabb érvényű megállapítás szétválasztását.

Maga az állam történelmi kategória: csak a bürokraták hiszik örökéletűnek. Konkrét történelmi helyzet szülte és az teszi majd feleslegessé. Konkrét történelmi helyzetekből indult ki Marx és Engels a kizsákmányoló társadalmak, mindenekelőtt a kapitalizmus államát elemezve és megállapítva végül, hogy erre az államra a szocializmusnak nincs szüksége. Lenint viszont mindinkább az a kérdés foglalkoztatta: milyen államra van hát szüksége a szocializmusnak? Kiindulópontja a marxizmus elmélete volt, amelyet később alkalmazni tudott az oroszországi forradalmak, majd az első szocialista állam tapasztalataira. Elméleti munkássága tehát természetszerűen három periódusra tagolódik. Ezeknek sajátosságairól lesz szó az alábbiakban — az előzmények áttekintése után.

1. A KLASSZIKUS ÖRÖKSÉG

A polgári államelméleteket nem vádolhatjuk szürkeséggel. A vallásos lojalitástól a félanarchista lázadásig sokféle változatuk van, amelyek csak egyben közösek: tagadják vagy legalábbis nem ismerik el elsődlegesnek az állam osztályjellegét. A feltörekvő polgárság jelszava a rendi korlátok fölött álló, az egész társadalom érdekeit képviselő demokrácia volt; ideológiája főleg a feudális tulajdon- és jogrendszer ellen irányult, de akkor is megtartotta, amikor már inkább a vagyontalanok elnyomásának leplezésére szolgált. A mai polgári szociológia is szívesebben vizsgálja az állam struktúráját, hatékonyságát, igazgatási funkcióit, mint azt, amit a marxizmus döntőnek tart: az állam és az osztályok viszonyát.

A polgári szociológiában elmosódik az állam és társadalom közötti különbség, vagy — mint a modern polgári szociológia egyik megalapítója, Hans Kelsen, aki bécsi professzorból lett az amerikai világuralmi doktrína ideológusa, természetesen osztály-, sőt már nemzetfeletti alapon — a társadalmat az emberi együttélés kauzális fogalmának, az államot viszont az együttélés rendje normái megtestesítőjének tekinti. A polgári szociológia mind nagyobb hatással van a *mai* szociáldemokráciára, amely éppen az állam megítélésében annyira eltávolodott a klasszikus marxizmustól, hogy nézetei ismertetése nem tartozik tárgyunkhoz. De még a húszas évek ortodox szociáldemokráciáját reprezentáló Max Adler is, elismerve a tőkés állam osztályjellegét, azt fejtegeti, hogy Marx és Engels államelmélete mindenekelőtt a kapitalizmusra vonatkozik, amelyben „Staat und Gesellschaft" elvált egymástól, az állam „elidegenedett" a társadalomtól, illetve egy uralkodó csoport eszközévé vált.[1] Ezzel szemben Marx és Engels számára, akik az osztályharc prioritását vallják történetszemléletük alapjának, mindenféle *osztálytársadalom* állama elsősorban osztályállam.

Az osztályharc prioritásának marxi elve nem azonos ellenfelelei és követői által elkövetett szimplifikálásával. Először, mert az osztályt Marx nem tekinti egyszerűen az azonos körülmények között élők gazdasági gyűjtőfogalmának; mint a francia parasztságról írja a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájá"-ban: „Amennyiben millió és millió család olyan gazdasági létfeltételek között él, amelyek életmódjukat, érdekeiket és műveltségüket más osztályokétól megkülönböztetik és azokkal ellenségesen szembeállítják — annyiban osztályt képeznek. Amennyiben a parcellás parasztok között csak helyi összefüggés van és érdekeik azonossága nem teremt közöttük közösséget, nemzeti kapcsolatot és politikai szervezetet — annyiban nem képeznek osztályt."[2] Marx tehát megállapítja, hogy azonos helyzet mellett az osztályöntudat is attribútuma az osztály létezésének — hozzátehetjük: ha nem is statisztikai értelemben, politikai-gyakorlati értelemben mindenesetre.

Másodszor Marx és Engels vizsgálódásai valóban történetileg körülhatároltak. Tehát bár az osztályharc, az osztályállam fogalmát nem szűkítik le a kapitalizmusra, következtetéseiket az általuk megfigyelt korukbeli nyugateurópai társadalmak konkrét viszonyaiból merítik. Általánosításaikból levont következtetéseiket nem alkalmazzák „törvény" gyanánt az egyedire. Így a francia forradalmat és III. Napóleon brumaire-jét elemezve állapítja meg Engels: „az állam rendszerint a leghatalmasabb, a gazdaságilag uralkodó osztály állama, s ez az osztály az állam révén politikailag is uralkodó osztállyá válik . . . Kivételesen azonban olyan időszakok is előfordulnak, amelyekben az egymással küzdő osztályok majdnem annyira egyensúlyban tartják egymást, hogy az államhatalom, mint látszólagos közvetítő, pillanatnyilag bizonyos önállóságra tesz szert mindkét féllel szemben."[3] A kivétel nem a szabály; de a történelemben, amely egyszeri események láncolata, a szabály

[1] Max Adler: „Die Staatsauffassung des Marxismus. Ein Beitrag zur Unterscheidung von soziologischer und juristischer Methode" (Marx-Studien, 4-ter Band, II. Hälfte), Wien 1922.

[2] Karl Marx és Friedrich Engels Művei (a továbbiakban MEM), **8**, 187.

[3] Marx—Engels: „Válogatott művek", Bp. 1963, **II**, 289. — Marx ugyancsak III. Napóleon brumaire-jéről írott művében teszi azt a magyar történelem megértéséhez is kulcsot adó észrevételt: a császárság „kénytelen a társadalom valódi osztályai mellett egy mesterséges kasztot teremteni, amely számára Bonaparte rezsimjének fenntartása kenyérkérdéssé lesz". MEM **8**, 191.

mindig csak absztrakt általánosítás s nem zárja ki a legváratlanabb eltéréseket sem.

Hosszan sorolhatnám a példákat, mennyire a konkrét helyzetből kiindulva látta Marx és Engels az állam szerepét; Lenin nem dogmákat, hanem vizsgálati eredményeket és módszereket örökölt nagy elődeitől. Ő maga is így fogta fel a történelmet.

„Ha komolyan és becsületesen akarna gondolkodni" — írja Kautsky címére —, „ezt a kérdést vetné fel önmaga előtt: vannak-e a forradalmat illetően a történelemnek olyan törvényei, amelyek alól nincs kivétel? A válasz ez lenne: nem, ilyen törvények nincsenek. Az ilyen törvények csak a jellegzeteset tartják szem előtt, azt, amit Marx egy helyen ‚ideálisnak' nevezett, az átlagos, normális, tipikus kapitalizmus értelmében."[4]

A szocialista államot illetően csak egy rövid életű, bár „egeket ostromló" kísérlet állt Marx és Engels rendelkezésére, s ezzel a probléma fontosságához méltó odaadással foglalkoztak. A Párizsi Kommün előtti írásaikban csak néhány rövid és ezért többféleképpen értelmezhető utalást találunk szocializmus és állam viszonyáról. A „Kommunista Kiáltvány" annak megállapítására szorítkozik, hogy a proletárforradalom után a munkásság, mint az államhatalmat gyakorló uralkodó osztály, megszünteti az osztálykülönbségeket s ezzel magukat az osztályokat, „a közhatalom elveszti politikai jellegét", tehát megszűnik állam lenni, a polgári társadalom és állam „helyébe olyan társulás lép, amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele".[5]

A „Filozófia nyomorúságá"-ban, amely szintén az 1848-as forradalmak előestéjén keletkezett, ezek Marx befejező szavai: „Csak a dolgoknak olyan rendjében nem lesznek a *társadalmi evolúciók* többé *politikai revolúciók*, amelyben nem lesznek már osztályok és osztályantagonizmusok."[6] A „Brumaire"-ben pedig (tehát 1852-ben) a francia államgépezet fejlődésén mutatja be, hogy „ezt a gépezetet minden forradalmi átalakulás tökéletesítette, ahelyett, hogy szétzúzta volna. Az uralomért egymást felváltva küzdő pártok ennek a roppant államépületnek birtokbavételét tekintették a győztes legfőbb zsákmányának."[7] Világos, mire utal itt az „ahelyett", de Marx meg is magyarázza 1871-ben, a Kommün napjaiban Kugelmann-nak írt levelében:

„Ha »Brumaire tizennyolcadikája« c. munkám utolsó fejezetében utánanézel, megtalálod abban, hogy a francia forradalomnak szerintem legközelebb nem azt kell megkísérelnie, hogy — mint eddig tette — a bürokratikus-katonai gépezetet egyik kézből a másikba vigye át, hanem hogy azt *szétzúzza*, s hogy ez minden valóban népi forradalom előfeltétele a kontinensen. Éppen ezt kísérelték meg a mi hős párizsi elvtársaink."[8]

A Párizsi Kommün ébresztette fel Marx figyelmét állam és szocializmus viszonya iránt. „A polgárháború Franciaországban" elemzésének lényege a régi államapparátus „összetörése", annak átvétele helyett, és a közvetlen proletárdemokráciát, direkt munkásigazgatást biztosító kommün-, vagyis tanácsrendszer „felfedezése".

[4] Vö. Lenin Művei (a 4. kiadásból készült magyar fordítás; a továbbiakban LM), **28**, 241.
[5] MEM **4**, 460.
[6] Uo. 174.
[7] MEM **8**, 186.
[8] Marx—Engels: „Válogatott Művek", **II**, 443.

A Párizsi Kommünt követő évtizedek nem hoztak új forradalmakat Európában, a munkásmozgalom visszaesett, majd fejlődése a minőségtől a mennyiség, a legális tömegpártok és szakszervezetek kiépítésének irányába tolódott el. Ilyen körülmények között feledésbe merültek, hiszen nem voltak aktuálisak, Marx és Engels tanításai a proletárforradalomról. Ők maguk elégedetlenek voltak a „végcél" perspektívájának eltávolodásával, ezt mutatja Marx bírálata a német szociáldemokrácia gothai programjáról. *Nem véletlen*, hogy ez a kritika, amely többek között olyan fontos tételeket fejtett ki, mint a proletárdiktatúra fogalma, az állam szerepe a kommunizmus első fázisában, vagyis a szocializmusban, csak másfél évtizeddel megírása után látott napvilágot. Ugyancsak később jelent meg Engels 1875-ös levele Bebelhez, amelyben a „szabad népállam", ahogy ma mondanák, a tiszta demokrácia fogalmát bírálja, s összefoglalja a proletárállam feladatát.

Marx és Engels nem akarták kiélezni ellentéteiket az állam kérdésében a 70-es évek szociáldemokráciájával, mivel ezek akkor tisztán teoretikus jellegűek voltak, míg az Internacionálét bomlasztó anarchistákkal nagyon is gyakorlati küzdelmet vívtak. Szemben a túlságosan a pillanatnyi lehetőségekhez alkalmazkodó szociáldemokratákkal, az anarchisták szemlélete a viszonyok dialektikus elemzése helyett puccsizmusban, az erőszak imádatában merült ki; a fegyveres felkelést, az állam azonnali összetörését az anarchia szabadsága követi. Ma már könnyű belátni, hogy a századvég szociáldemokráciájánál az anarchisták sem álltak távolabb a forradalmi marxizmustól. Mindenképpen távolabb álltak azonban a munkásmozgalom realitásaitól, ezért Marx és Engels ellenük foglaltak állást. Figyelemreméltó, hogy sohasem az anarchista államfelfogás lényegével vitáztak — az osztálynélküli társadalomban az államnak is el kell tűnnie —, csupán az állam összetörésének és az ezzel kapcsolatos problémáknak szimplifikálásával. A nézetkülönbség lényegét Engels világosan összefoglalta „A tekintélyről" c. cikkében:

„Minden szocialista egyetért abban, hogy a politikai állam és vele a politikai tekintély az eljövendő szociális forradalom folytán el fog tűnni, azaz a közfunkciók elvesztik politikai jellegüket és a társadalom igazi érdekein őrködő egyszerű igazgatási funkciókká változnak . . . " Az anarchisták viszont „azt követelik, hogy egy csapásra töröljék el a tekintélyi elven alapuló politikai államot, még mielőtt megszüntetnék azokat a társadalmi feltételeket, amelyek létrehozták."[9]

Még pontosabban világít rá az ellentétre levelében van Pattenhez, amelyet Marx halála után írt, utalva arra is, hogy az anarchisták, akik nem a társadalom, hanem az egyén szükségleteiből indulnak ki, feje tetejére állítják állam és társadalom igazi viszonyát. „1845 óta az volt a nézetünk, hogy az eljövendő proletárforradalom *egyik* végső következménye az *állam* névvel megjelölt politikai szervezetek fokozatos felbomlása lesz . . . Egyúttal azonban mindig az volt a nézetünk, hogy a munkásosztály csak úgy juthat el az eljövendő szociális forradalomnak ehhez és többi, sokkal fontosabb céljához, ha előbb birtokába veszi az állam szervezett politikai hatalmát és annak segítségével letiporja a tőkés osztály ellenállását és újjászervezi a társadalmat . . . Az anarchisták feje tetejére állítják a dolgot. Szerintük a proletárforradalomnak azzal kell *kezdődnie*, hogy eltörli az állam politikai szervezetét. De az egyetlen szervezet, amelyet győzelme után a proletariátus készen talál, éppen az állam. Ez az

[9] Vö. MEM **18**, 292.

állam nagyon jelentős változtatásokra szorulhat, mielőtt új funkcióit teljesítheti. De szétzúzni azt éppen abban a pillanatban — ez annak az egyetlen szervezetnek szétzúzását jelentené, amelynek segítségével a győztes proletariátus a maga éppen meghódított hatalmát érvényesítheti . . . "[10]

Észrevehetjük, hogy Engels itt nem beszél olyan egyértelműen az állam összetöréséről, mint korábban Marx. Ezzel együtt nevetséges Bakunyin vádaskodása, mikor „államimádóknak" nevezi őket; de a Párizsi Kommün leverése utáni években óvatosabban fogalmaztak az eljövendő proletárforradalom kérdéseiben. A visszavonulást átmenetinek szánták csak és nem adták fel a forradalomról, a proletárdiktatúráról, az állam elhalásáról vallott nézeteiket.[11] Miután azonban nem lehetett tudni, mikor és milyen körülmények között válnak ismét aktuálissá, nem bocsátkoztak részletesebb tárgyalásukba. Mindenesetre tévedtek, amennyiben jóhiszeműen elhitték, hogy híveik, elsősorban a német szociáldemokraták többsége, velük együtt csak az anarchisták voluntarizmusát, az adott lehetőségeket figyelmen kívül hagyó ultra-forradalmiságát helytelenítik és taktikai megfontolásból hallgatnak a diktatúra kérdéséről vagy a „demokrácia" kritikájáról.

Érthető módon, hiszen a II. Internacionálé teoretikusaiban és vezéreiben félig-meddig öntudatlanul ment végbe az átalakulás, amely végül az 1914-es csődhöz vezetett, s addig még Lenint is megtévesztette, mint látni fogjuk, például Kautsky értékelésében.

Az események utólagos ismeretében könnyen állapíthatjuk meg, hogy az anarchisták kritikája az Engels által is védelmezett II. Internacionáléval szemben részben jogos volt. Bakunyin és hívei sokat foglalkoztak viszont a szocializmus berendezkedéséről szóló utopisztikus álmodozással — szöges ellentétben Marx és Engels óvatos tartózkodásával —, felhasználható elképzeléseket azonban nem hagytak az utókorra, legfeljebb azt a gyanút, amit Bakunyin úgy fejezett ki, hogy akárki hozza létre az államot, ha már megvan, nem akar magától elhalni — „semmiféle diktatúrának nem lehet más célja, csakis önmaga megörökítése".[12]

Az anarchisták nézeteinek mindenekelőtt az adott jelentőséget, hogy hirdették azokat a forradalmi eszméket, amelyek általánosak voltak az I. Internacionálé idején, s amelyekről a II. Internacionálé legtöbb pártja úgy hallgatott, mint a nyugalomba vonult nagymama viharos ifjúságáról. Ezért mondta Lenin, hogy az anarchizmus büntetés a szociáldemokrácia opportunizmusáért, „a proletariátus árulói és a ‚praktikus' szocialisták a parlamentarizmus bírálatát teljesen átengedték az anarchistáknak és ezen a csodálatosan ésszerű alapon a parlamentarizmus *minden* bírálatát ‚anarchizmusnak' nyilvánították!! Nincs azon semmi csodálni való, hogy az ‚élenjáró' parlamentáris országok proletariátusa megundorodott az olyan ‚szocialisták' láttára, mint a Scheidemannok, Davidok, Legienek, Sembat-k, Renaudelek, Hendersonok, Vanderveldek, Stauningok, Brantingok, Bissolatik és társaik, és mind nagyobb vonzalommal fordult az anarcho-szindikalizmus felé, noha az édestestvére volt az opportunizmusnak."[13]

[10] Marx—Engels: „Válogatott levelek", Bp. 1950, 429—430.

[11] Talán elegendő hivatkozni Engels előszavára a „Polgárháború Franciaországban" 1891-es kiadásához: MEM **17**, 567.

[12] Bakunyin „Goszudarsztvennoszty i anarhija" c. könyvéből (1873-as kiad. 281). Marxi bírálatát lásd MEM **18**, 606 stb.

[13] LM **25**, 452—453. — Nem véletlen, hogy Lenin e szavakat már 1917-ben írta le, korábban ő is a nyugati szociáldemokrácia hibáit nézte el inkább.

Az állam likvidálásának emlegetése annyira az anarchisták szótárának jellegzetességévé vált, hogy a polgári társadalomtudomány eredendően anarchista nézetnek kezdte tekinteni; sőt szívük mélyén némely „marxisták" is. Nem véletlen, hogy az „Állam és forradalom"-mal vitázva a szociáldemokrata Max Adler kötelességének érezte elismerni:

„Lenin elméleti érdemei közé tartozik, hogy ismét ráirányította a figyelmet a marxista gondolkodásnak arra a területére, amelyen maga Marx adott éles és még a marxisták részéről is túlságosan gyakran elfeledett kifejezést annak az alapvető gondolatnak: hogy az állam, amennyiben az osztályellentétek alapjára épül, még demokratikus formájában is megmarad az elnyomás gépezetének."[14]

A továbbiakban még visszatérek annak bemutatására, hogyan ásta ki Lenin, részben önállóan, részben más marxista kutatók nyomán az elfeledett marxi gondolatokat. Figyelme elsősorban azokra a tételekre irányult, amelyeket alapul vehetett a szocializmus államelméletének kidolgozásához, bár érdeklődése ennél szélesebb volt. Miután azonban e cikk keretében a *szocialista* állam elméletének fejlődését igyekszem vázolni, nem térhetek ki némely általános problémára, s még kevésbé az ókori és középkori állam értelmezésére.

Ezzel kapcsolatban viszont érdemes megjegyezni, hogy a magukat Marx elméleti örököseinek tekintő német párt-teoretikusok jóvoltából csak Lenin halála után vált ismertté Marx jó néhány fontos kézirata, köztük „A német ideológia" és „A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai". Utóbbiak az elmúlt évtizedben új lendületet adtak a marxista elméletnek, mégpedig nem utolsósorban a hazai irodalomban. Mivel sem Lenin, sem vitapartnerei nem ismerték, illetve nem használták fel e kéziratokat, csupán annyit: néhány ponton bizonyosan hatással lettek volna Leninre. Gondolok egyrészt azokra a fejtegetésekre, amelyek az antik, törzsi, községi tulajdon alapján vizsgálják, hol válik el egymástól állam és társadalom („Die Gemeinde als Staat"), melyek az antik, illetve a katonai demokrácia határai. Nevezetesen az a határ, amelyen az addig csak az idegeneket elnyomó törzsi „demokrácia" maga is osztályjellegűvé válik.

Másrészt feltűnő a primitív állam elsődlegesen katonai, „külső" funkciójának kiemelése, amely tanulságos a későbbi társadalmi formákra nézve is. Látni fogjuk, hogy Leninnél ez a katonai funkció némileg háttérbe szorul, helyesebben főleg mint a nemzeti társadalmon *belüli* elnyomás eszköze szerepel. A harmincas években viszont Sztálin megnyilatkozásaiban visszanyeri elsőrendű helyét, mint az állam egyik oldala, elsősorban a gyakorlati tapasztalatok alapján, de nyilván az elméleti felfedezések, publikációk eredményeként is. Az antik állam helyét igen differenciáltan bemutató elmélkedések viszont láthatólag nem tudtak hatást gyakorolni Sztálin gondolatvilágára.

Tehát a 20-as évek elején még Max Adler is csak részben ismerte a késve publikált klasszikus kéziratokat, mégis méltán gúnyolta ki a „feledékenységet", amely nagy változásokat és ellentéteket takart; témánkon túlmenően mindenekelőtt az elmélet és gyakorlat közti szakadást, ezt a korai munkásmozgalomban még ismeretlen jelenséget. A gyakorlati opportunizmust elködösítette a marxizmushoz való formális ragaszkodás az elméletben, a programokban. Ezért utasította el a szociáldemokrata pártok többsége dog-

[14] Adler 151.

matikus merevséggel a marxi tanítások nyílt revíziójának kísérletét az első világháború előtt, sőt még a két világháború között is.

A századfordulón úgy látszott, hogy a vitában az ortodox Kautsky maradt felül a revizionista Bernsteinnel szemben. Ha azonban összevetjük, hogy mit javasolt Bernstein a múlt század végén, és mit cselekedtek a szociáldemokrata pártok a következő évtizedekben, akkor teljesen világos, ki győzött végül a revizionizmus vitájában. A többség Bernstein reformizmusát követte, és azt kell hinnünk, hogy az ő fő bűne az elvi kérdések tisztázására, a kapitalizmusban, a munkásmozgalomban végbement változások konzekvenciáinak levonására irányuló őszinte törekvése volt, míg pártjának vezetősége igyekezett homályban tartani a vitás problémákat.

Így Bernstein már 1899-ben *nyíltan* elutasította a proletárdiktatúra jelszavát és — kevésbé nyíltan — a kapitalista államgépezet összetörésének marxi eszméjét is, a „Polgárháború Franciaországban" pedig, szerinte, egyszerűen a proudhonizmus hatását tükrözi.[15] (Az állam osztályjellegének kétségbevonásáig csak később jutott el.) Kautsky „megvédte" a proletárdiktatúrát Bernsteinnel szemben, de 20 évvel később, mikor nem papíron, hanem a valóságban kellett dönteni, Kautsky közeledett Bernstein álláspontjához és nem fordítva.

Bernstein tehát sok mindenben utat mutatott a nyugati szociáldemokráciának, a Marxot „megrontó", „elcsábító" hegeli dialektika elvetésétől a polgári pártokkal alkotott koalícióig. (Mellesleg, miután ő volt az első, aki az elméletet szembesíteni próbálta a századforduló valóságával, bizonyos kérdésekben tényeket állapított meg, pl. az agrárkérdésben vagy a tőkés gazdaság viszonylagos alkalmazkodó képességének konstatálásával és *ennyiben* mi is figyelembe vehetjük néhány, Kautsky által annak idején vitatott tételét.) Míg a nyugati szociáldemokrácia reformista átalakulásának ilyenformán egyszerre volt előhírnöke és leleplezője, a cári elnyomás ellen küzdő orosz szociáldemokrácia őszinte felháborodással utasította el nézeteit, és kivetette soraiból saját „bernsteinistáit". Az orosz munkásmozgalomban a forradalmárok és a reformisták végleges szakadása csak az 1905-ös forradalom leverése után következett be. Ez befolyásolta a nyugati viták megítélését és ez magyarázza a fiatal Lenin rokonszenvét a „hivatalos" elmélet, vagyis Kautsky iránt.

Íme, Lenin tevékenysége kezdetének ideológiatörténeti keretei. Az állam eltörlését a történelmi körülményektől függetlenül előtérbe állító anarchizmus, a kapitalizmus „realitásaiból" kiinduló, minden forradalmiságot elvető revizionizmus és a marxizmus tételeihez ragaszkodó, de azokat alkalmazni, továbbfejleszteni nem tudó „ortodox" szociáldemokrácia.

2. A FORRADALOM ELŐTT

Lenin elméleti munkásságának első évtizedében — tehát 1902—3-ig, a „Mi a teendő" megírásáig és a pártalapításig — nem foglalkozott azzal a távolinak tűnő problémával, hogy milyen legyen a szocializmus állama. Ez időben írt számos elméleti munkájának fő célja a „Tőke" alkalmazása az oroszországi viszonyokra és a narodnyik-liberális nézetek megcáfolása. Az utóbbihoz

[15] Eduard Bernstein: „Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie" (1899), jav. és bőv. kiad. Stuttgart 1920, 49—50, 182, 191 stb. és ugyancsak tőle: „Der Sozialismus einst und jetzt", Stuttgart—Berlin 1922, 84 stb.

tartozott az állam osztályjellegének marxista szellemben való bizonyítása s különösen annak dokumentálása, mennyire összeforrott már Oroszországban a feudális sallangok mögött az állam, amelynek „raznocsinyec" tisztviselői főleg polgári származásúak, a modern tőkével.[16] A szocialista állam, az „állam és forradalom" problematikájától való tartózkodásának okára világos választ ad egy 1899-ben írott nagyobb cikke. Már csak azért is hosszabban idézem, mert állást foglal a „békés út" bizonyos mai szuperleninisták által vitatott lehetőségével kapcsolatban.

„A munkásosztály persze szívesebben venné *békés úton* kezébe a hatalmat . . . de . . . mind elméleti, mind gyakorlati-politikai szempontból *meggondolatlanság* lenne a proletariátus részéről *lemondani*[17] a hatalom forradalmi megragadásáról; szégyenletes visszakozás lenne ez csupán a burzsoázia és az összes vagyonos osztályok előtt. Nagyon valószínű — sőt a leginkább valószínű —, hogy a burzsoázia nem fog békésen engedni a proletariátusnak és a döntő pillanatban erőszakhoz nyúl kiváltságainak védelmében. Akkor a munkásosztálynak nem marad más út célja megvalósítására, mint a forradalom. Íme ezért beszél a ‚munkásszocializmus' programja[18] általában a politikai hatalom meghódításáról, *nem határozva meg* a meghódítás módját, mivel az eszközök megválasztása a jövőtől függ, amelyet mi nem tudunk pontosan meghatározni."[19]

Tehát nemcsak a szocialista állam kérdésével nem foglalkozik közelebbről, de még a hatalom megragadásának módjával sem. Általában, Lenin egész elméleti tevékenységére jellemző a szoros kapcsolat a közvetlen jövő tisztázatlan elméleti feladataival. Az 1905-ös forradalom előtt, amíg a harc a hatalomért nem kerül napirendre, elsősorban a politikai harc megvívására alkalmas proletárpárt *szervezeti* kérdései foglalkoztatják. Mikor más elméleti problémákat érint, 1904—5-ig írt cikkeire a rendkívül óvatos, mérsékelt fogalmazás jellemző. Leninből hiányzott az ifjú próféták elhivatottság-tudata, gondolatviláguk kisugárzásának szenvedélyes igénye. Hivatásos forradalmárnak tekintette magát, aki ismeri és felhasználja elméleti képességeit, de készséggel elfogadja a pártjában uralkodó közvéleményt: Kautsky a marxizmus élő pápája[20] és Plehanov az ő profétája az oroszok között.

Főleg addig, amíg a nyugati munkásmozgalmat, de saját pártja vezetőit is írásaikból és nem a gyakorlatból ismeri. Nem szívesen mondott önálló véleményt olyan elméleti kérdésben, amelynek megvizsgálásához nem állt rendelkezésére a gyakorlat próbaköve, a klasszikus idézeteknek tértől és időtől független törvényként való alkalmazását pedig sohasem vette komolyan.

Mikor 1905-ben Marx-idézetekkel akarják meggyőzni arról, hogy tévesen ítéli meg az orosz forradalom perspektíváit, ingerülten válaszol: felelhetne másik idézettel, de ez nem pótolja a helyzet elemzését, az idézetek konkrét történelmi pillanathoz kötődnek. 1850 márciusában, mikor az idézet keletkezett,

[16] LM **1**, 198—200, 267—270, 298—299, 372—373, 445—447, **2**, 103—104, 482—486 stb.

[17] — „otkazatyszja" — tulajdonképpen *eleve* lemondani, megtagadni a forradalmi utat.

[18] „A munka felszabadítása" csoport 1885-ös programjáról van szó.

[19] Vö. LM **4**, 283—284. (A „Retrográd irányzat az orosz szociáldemokráciában" c., 1899-ben az „orosz bernsteinisták" ellen írt cikkből.)

[20] Lásd recenzióját Kautsky 1899-ben Bernstein fölött gyakorolt kritikájáról: nem is kétséges, hogy Kautskynak *mindenben* igaza van, vagy lásd még recenzióját Kautsky „Agrarfragé"-járól. (LM **4**, 195, illetve 89 és 105; továbbá **3**, 6—8, **6**, 114, **10**, 473 (1906-ban Kautsky tekintélyére hivatkozik!), **41**, 216 (oroszul) (1912!) stb.)

„Marx úgy vélte, hogy a kapitalizmus elaggott, és a szocialista forradalmat ‚egészen közelinek' tartotta. Marx nagyon hamar kijavította hibáját: már 1850 szeptember 15-én . . . azt vetette ellen Schappernek, hogy nem tekinthetjük a forradalom hajtóerejének a tényleges viszonyok helyett egyedül csak saját akaratunkat. A proletároknak talán még tizenöt, húsz, ötven éven át polgárháborúkat és nemzetközi összeütközéseket kell átélniük . . . "[21]

A századforduló körüli években még mindenesetre a Kautsky—Plehanov-féle ortodoxia alapján áll s az állam kérdésében főleg annak bizonyítására szorítkozik, hogy nemcsak a cári, de a majdan létrejövő polgári demokratikus államtól sem lehet remélni a munkásság „támogatását", védelmét a kizsákmányolás ellen. Az állam osztályjellege mellett azt is hangoztatja, hogy a politikai hatalom meghódítása nélkül nem lehet eljutni a szocializmushoz.[22] Ezért vitázik a politikai harcot lebecsülő ökonomistákkal, ezért foglalkoztatja egyre inkább a forradalmi párt szervezése, amelyben a proletárhatalom eszközét látja.

A politikai hatalom kivívásának *módját* nem jelöli meg, hiszen az orosz valóság még nem veti fel a kérdést. Annyiban egyezett véleménye a nyugati szociáldemokráciáéval, hogy az első lépést az alkotmányos parlament kiharcolásában látta,[23] amelyet ekkor fontosabbnak tartott, mint később, az imperializmus korában. Annyiban eltért tőle, hogy az orosz szociáldemokraták többségével együtt kész volt a *forradalomra* a polgári demokráciáért, amelyet Lenin már akkor sem tekintett az osztályuralom megszüntetésének, csupán az ahhoz vezető útnak.

Lenin 1900 nyarán, a száműzetésből megszabadulva, emigrált. Nyugati tapasztalatai fokozatosan megváltoztatták elképzeléseit a szociáldemokrácia nem-revizionista, tehát „forradalmi többségéről". „Aki valamennyire is ismerős mozgalmunk tényleges állapotával" — írja, enyhén fogalmazva, a „Mi a teendő"-ben —, „nem tévesztheti szem elől, hogy a marxizmus széleskörű elterjedésével együtt bizonyos mértékben süllyedt az elméleti színvonal."[24]

A „Mi a teendő"-ben jelenik meg először Leninnél a proletárdiktatúra fogalma, annak kapcsán, hogy Bernsteinék „feltétlenül (bezuszlovno) elvetették a proletariátus diktatúrájának eszméjét",[25] tehát ő maga sem kíván kategorikusan ragaszkodni a proletárdiktatúra fogalmához. Lényegét azonban már itt leszögezi: „a proletariátus alapvető gazdasági érdekeit csak politikai forradalom útján lehet kielégíteni, amely a burzsoázia diktatúráját a proletariátus diktatúrájával cseréli fel".[26]

Lenin óvatossága a proletárdiktatúra jelszavának kitűzésében egészen más forrásból ered, mint a nyugat-európai centristáké. Azok a forradalmi utat, az erőszak alkalmazását szerették volna elkerülni, Oroszországban azonban a proletárdiktatúránál sokkal kevesebbet is csak erőszak útján lehetett elérni. Lenint az aggasztotta, hogy a kispolgári-paraszti tömegeket nem tekintette forradalminak, legkevésbé a proletárforradalom eljövetelekor, eszerint tehát

[21] LM 8, 477.
[22] LM 4, 178—179 (1899).
[23] LM 2, 112—113, 4, 167, 231.
[24] LM 5, 380. — A „Mi a teendő"-ben azonban még a „forradalmi többséghez" számítja magát: uo. 362—363 stb.
[25] Uo. 363.
[26] Vö. uo. 403.

a „többség" diktatúrája csak a milliós tömegek elproletarizálódása után lehetséges.[27]

A II. pártkongresszus előtti programvitában még Plehanov az, aki programtervezetébe felveszi a proletárdiktatúra fogalmát. (Szemben saját 1885-ös programjával.) Lenin számára láthatólag továbbra is problematikus: mit jelent az adott oroszországi társadalmi viszonyok között a proletárdiktatúra megvalósítása?[28] De saját programtervezetébe szó szerint átveszi Plehanov megfogalmazását,[29] amikor pedig Plehanov a második tervezetéből már kihagyja a proletárdiktatúrát, Lenin az, aki ezért határozottan kérdőre vonja.[30] A kongresszuson elfogadott program, mint ismeretes, tartalmazza a proletárdiktatúra követelését.

Lenin számára az 1902-es programvita egyszer s mindenkorra tisztázza a proletárdiktatúra mint teoretikus fogalom helyességét. Kitűnik ez már Maszlovval 1903-ban folytatott vitájából, amely érdekesen mutatja, hogyan segítette őt a Bernstein által kiátkozott hegeli dialektika a látszat-ellentét feloldásában: Maszlov ugyanis ellentmondást látott abban, hogy mikor a rendi maradványok felszámolását követelik, parasztbizottságokat szerveznek — a „paraszt" rendi és nem osztály-fogalom. Lenin válasza: „Valójában itt csak látszólagos ellentmondás van: a rendek megszüntetéséhez a legalsó, elnyomott rend ‚diktatúrája' szükséges, ugyanúgy, mint ahogyan általában az osztályok megszüntetéséhez, és többek között a proletárosztály megszüntetéséhez, a proletariátus diktatúrája szükséges."[31]

Az elméleti tisztázás azonban nem volt azonos a gyakorlati alkalmazhatósággal Leninnél, aki szüntelenül hangoztatta: „nincs általános igazság, csak konkrét igazság van". Miután a proletárdiktatúra gyakorlati lehetősége sokáig elmaradt, a következő évtizedben alig foglalkoztatta ez a definíció, azon kívül, hogy elvileg ragaszkodott hozzá.

Gyakorlati aggályai továbbra is mindenekelőtt a lakosság többségét kitevő kispolgári tömeggel — a parasztsággal kapcsolatosak. Még az 1902-es programvitában írta:

„Ha mi valóban, *pozitíven* tudnánk, hogy a kispolgárság támogatni fogja a proletárságot, mikor utóbbi végrehajtja a proletárforradalmat, akkor ‚diktatúráról' beszélni is felesleges lenne, hiszen akkor olyan túlnyomó többség lenne teljesen biztosítva számunkra, hogy nagyszerűen meglennénk diktatúra nélkül is... A proletariátus *diktatúrája* elismerésének szükségessége a *legszorosabban, elválaszthatatlanul* összefügg a ‚Kommunista Kiáltvány' tételével, hogy a proletariátus az *egyetlen* valóban forradalmi osztály."[32]

Az 1905-ös év veti fel először a *gyakorlatban* a forradalmi hatalom és állam viszonyának a kérdését. Az orosz munkásmozgalom túlnyomó többsége, a Trockij-féle ultraradikálisok kivételével, megegyezett abban, hogy polgári demokratikus forradalom van napirenden. A mensevikek azonban éppen ezért, osztály-sémájukból kiindulva, természetesnek vélték, hogy a polgári forradalom a haladó polgárság dolga, a munkásság azt támogatja, de semmiképpen sem lép vele koalícióra, mint a II. Internacionálé által elítélt Jaurès—Mille-

[27] LM **6**, 37—40 stb. (1902).
[28] Uo. 8.
[29] Uo. 14.
[30] Uo. 38.
[31] Uo. 457—458.
[32] Vö. uo. 38.

rand irányzat. Lenin egészen új jelszót ad ki — sem polgári demokrácia, sem proletárdiktatúra —, amelynek ihletője a forradalmi gyakorlat. Elsősorban a paraszti tömegek nem várt forradalmisága.

A parasztság és a munkásság érdekei identikusak a cári önkényuralom elleni harcban, a parasztság ezt felismeri, a cárizmus megdöntése tehát a munkásság és a parasztság, illetve a hozzájuk csatlakozó középrétegek feladata.[33] Ez a ma természetesnek ható megállapítás fordulatot jelentett a Kautsky-féle ortodoxiával, de Lenin korábbi nézeteivel szemben is (az *egyetlen* forradalmi osztályról). Miután a forradalom fő erői a munkásság és parasztság, a forradalom célja pedig a polgári demokratikus átalakulás *következetes* végrehajtása, Lenin számára logikusan adódik a felismerés, hogy a demokrácia biztosítására ideiglenes forradalmi kormányt kell alakítani (a választásokat már ez vezesse le, ne a cári bürokrácia), a munkásság részvételével, az új hatalom osztálytartalma szerint: *a munkásság és parasztság forradalmi demokratikus diktatúrája.*

A munkásság és parasztság forradalmi demokratikus diktatúráját Lenin az 1905-ös forradalom speciális feladatának tekinti, nem pedig általános érvényűnek, mégis új korszakot — és új vitákat — vezet be a marxizmus történetében. Lenin nagy felismerése, amit századunk azóta is évről évre igazol, hogy bár a társadalom útját alapjában véve a gazdasági-társadalmi tényezők határozzák meg, a fejlődés módjában és gyorsaságában meghatározó szerepet játszik a politikai harc, de nem az, amit a békés európai századfordulón annak tekintettek — a választócédulák lobogtatása, — hanem az erőszak.

Mit tegyen a proletariátus, ha még nem jött el a szocialista forradalom ideje, nincs meg minden előfeltétele, de a polgári forradalom során (vagy más esetben) lehetősége nyílik a hatalom megragadására? Várjon, mondták a szociáldemokraták. Ragadja meg a hatalmat, mondta Lenin, de ne feledje el, hogy még nem a szocializmus megvalósítására ragadta meg. A hatalom birtokában aztán biztosíthatja a polgári demokratikus forradalom minél teljesebb megvalósítását és gyors befejezését, hogy utána áttérhessen a proletárforradalomra, a proletárdiktatúra kivívására.

Lenin új koncepcióját nem sokan értették meg. A vele vitázó mensevikek nem-dialektikus gondolkodásukkal zavarba jöttek, mert Lenin el akarta venni tőlük a világosnak, egyszerűnek tűnő sablont: a kapitalizmusban két alapvető osztály van, tehát vagy a tőkések, vagy a munkások osztálya gyakorolja a hatalmat. Hívei viszont, elfogadva a praktikus útmutatást, gyakran nem láttak benne többet taktikánál a hatalom megszerzésére s úgy vélték, ha biztosítva van a hatalom köznapi értelemben vett lényege, akkor már nyugodtan tovább lehet menni a proletárdiktatúrához.

Lenin teóriája több volt taktikánál. Ragaszkodott az osztályharc elvéhez — annyira, hogy a revizionisták részben jogosult kérdéseit is elvetette —, de éppen azért volt zseniális teoretikus, mert tudta: a teóriát nem lehet változatlan, eredeti formájában összekeverni a gyakorlattal, az elvi tétel a konkrét politikai helyzetben ritkán jelentkezik, hogy úgy mondjam, laboratóriumi tisztaságában, mert a teória bizonyos igazságok általánosítása, a gyakorlat pedig mindig egyszeri, és más, lényege szerint részben véletlen, külső tényezők által befolyásolt. Fokozottan áll mindez a kialakulatlan, gyengén fejlett, feudális

[33] LM 8, 385. — A forradalmi demokratikus diktatúra részletes elméletét lásd a „Két taktiká"-ban, illetve „A kadetok győzelme és a munkáspárt feladatai" c. művében. (Műveinek 9., ill. 10. kötetében.)

maradványokkal, nemzeti ellentétekkel terhelt társadalmakban. A két alapvető osztály mellett számolni kell a lakosság többségét kitevő kispolgári tömeggel, a falusi és városi szegénység félproletár millióival.

Lenin, jól látva az oroszországi társadalmi viszonyok éretlenségét, de ugyanakkor felismerve az erőszak történelmi szerepét, ragaszkodott ahhoz, hogy a munkásság ragadja meg a hatalmat saját osztályérdekeinek biztosítására, de nem egyedül, hanem szövetséget (mégpedig nem formális, taktikai, hanem a különböző osztály- és csoportérdekeket számbavevő igazi szövetséget) kötve a paraszti, kispolgári tömegekkel, illetve azok politikai képviselőivel. Ez a szövetség addig érvényes, amíg a társadalmi viszonyok fejlődése nem tűzi napirendre a proletár szocializmus megvalósítását. E megoldás nélkül a munkásságnak két lehetősége marad forradalmi válság esetén:

1. Anarchista vagy trockista módra semmibe venni a körülményeket és „következetesen" ragaszkodni a tiszta osztályérdekhez, tehát a szocializmushoz, átmeneti fokozatok nélkül, vagy

2. elfogadni a mensevik javaslatot — legyen a hatalom a polgárságé a polgári forradalom időszakában, a munkásság pedig annyiban támogassa, amennyiben az ő osztályérdekeit is képviseli. Radikális álláspontnak tűnhet ez, ha az ördögien csavaros dialektika helyett az egyenesvonalú és ezért tévedhetetlen logikát alkalmazzuk, „Martinov halott skolasztikáját", mint Lenin írja.[34] Lényege azonban az opportunizmus: a lemondás a hatalomról.

Lenin és a mensevikek vitája a hatalom, a forradalmi kormányban való részvétel kérdésében szorosan összefüggött álláspontjukkal a munkáspárt szövetségi politikáját illetően. Mindkét fél abból indult ki, hogy össze kell fogni a demokratikus burzsoázia képviselőivel. Csakhogy *mely* képviselőivel? Plehanov szerint a parlamentáris többséggel: a liberális burzsoáziával, a demokratikus értelmiség „kadet" pártjával. Lenin szerint a lakosság többségével: a parasztsággal.

Tehát Lenin, a részvételt javasolva az „ideiglenes forradalmi kormányban", olyan kormányt akar, amely a munkásság és parasztság forradalmi demokratikus diktatúráját képviseli. Ez a megoldás átsegíti a forradalmi munkásságot a hatalom „korai" megragadásának dilemmáján. Igazi jelentőségére azonban csak később derült fény: mikor szertefoszlott a XIX. század nagy illúziója az egyenesvonalú haladásról, mikor nyilvánvaló lett, hogy a háborúk és forradalmak századában azért is meg kell ragadni a hatalmat, hogy ne kerüljön az ellenforradalom kezébe — még ha *egyébként* a haladás egyszerűbben is valósulna meg az evolúció sima útján.

Martinov Engelsre hivatkozott, aki arról írt („Parasztháború Németországban"), milyen káros, ha a munkásság idő előtt veszi át a hatalmat. Lenin viszont úgy értelmezi Engels szavait: nem a hatalomtól óv, csupán „annak veszélyére mutat rá, ha a proletariátus vezérei nem értik meg a hatalomátvétel *nem proletár* jellegét".[35] (Ezt a hibát „a proletariátus vezérei" később elég gyakran elkövették.)

Ha majd az teljessé teszi a polgári demokrácia győzelmét minden téren — írja Lenin a „Két taktiká"-ban —, „akkor fel fogjuk cserélni a demokratikus diktatúra jelszavát a proletariátus szocialista diktatúrájának jelszavával . . ."[36]

[34] LM **8**, 298.
[35] Vö. uo. 277.
[36] LM **9**, 123.

Ehhez hozzáfűzi egy 1905 októberében megjelent cikkében: „Minél teljesebben valósítjuk meg a demokratikus átalakulást, annál hamarabb kerülünk szembe a szocialista átalakulás feladataival, annál élesebb és határozottabb lesz a proletariátus harca a burzsoá társadalom alapjai ellen."[37] Egyben óv a demokratikus diktatúra túlságosan laza értelmezésétől, a demokrácia és diktatúra szembeállításától. Mehring nyomán hivatkozik Marx szavaira 1848-ból: „Mindenféle ideiglenes állami berendezkedés a forradalom után diktatúrát kíván, mégpedig energikus diktatúrát. Már a kezdet kezdetén bíráltuk Camphausent[38], mert nem lépett fel diktatorikusan, azonnal szétverve a régi apparátust és eltávolítva maradványait."[39]

Ha teljessé válik a forradalmi demokratikus diktatúra — írja Lenin az 1905 decemberi felkelés után —, akkor az addig ingadozó liberális burzsoázia az ellenforradalom oldalára áll, követi „az egész jómódú parasztság és a középparasztság tekintélyes hányada . . . hogy kiüsse a hatalmat a proletariátus és a proletariátussal együttérző szegényparasztság kezéből". Ekkor új forradalmi krízis következik, amelyben „a proletariátus azért harcol már, hogy a szocialista forradalmi átalakulás érdekében óvja meg a demokratikus vívmányokat".[40]

Lenin a forradalom veresége után is kitartott amellett, hogy az új orosz forradalomban a munkásság és parasztság demokratikus diktatúrája lesz napirenden.[41]

Az 1905-ös forradalom másik általános érvényű tanulsága a forradalmi államhatalom kérdésében: a szovjetek történelmi szerepe.

Az 1905-ös forradalom szovjetjeit minden szocialista nagyra értékelte — természetesen ki-ki a maga módján. Érdekes, hogy Lenin, aki nagyon határozottan állást foglalt a reformisták „municipalista" illúziói, vagyis az ellen, hogy a tőkés állam keretein belül, békés módszerekkel, a helyi közigazgatás segítségével *lényegesen* meg lehetne változtatni a társadalom képét, kezdetben többek között attól tartott, a szovjetek sikerei erősítik az ilyen ábrándokat, amelyek vakvágányra vihetik az egész szovjetmozgalmat.[42] Lenin államelméletének markáns vonása — és egyik eltérése az anarchisták nézeteitől —, hogy mindennél fontosabbnak tartja a *központi hatalom* szerepét, amely végső soron erősebb a helyi önkormányzatoknál, bármily demokratikusak legyenek azok. Rögtön kezdetben elvetette a párt és a szovjetek szerepét összekeverő spekulációkat.[43]

Már útközben hazafelé az emigrációból, Stockholmban írott cikkéből kitűnik, hogy fenntartásai ellenére megértette a szovjetek jelentőségét. Cikkében kéri, hogy álláspontját addig ne tekintsék véglegesnek, míg tudósítások helyett személyes tapasztalatból nem ismeri meg a szovjeteket. Értékelése valóban többször módosult, de csak annyiban, hogy egyre nagyobbnak látta a szovjetek történelmi szerepét. A forradalom idején és a következő évtizedben Lenin kizárólag mint az orosz forradalom alkotórészét tárgyalja az

[37] Vö. uo. 311—312.
[38] Kölni bankár, 1848 tavaszán porosz miniszterelnök.
[39] MEM **5**, 385. (Lenin hivatkozását lásd LM **9**, 124.)
[40] LM **10**, 80—83.
[41] LM **15**, 45—47, 168 stb. (1908).
[42] LM **10**, 184—187, 201—202, **11**, 112—114 (az illúzió ellen, hogy a forradalmi szovjetek a forradalom veresége után is fennmaradhatnak), **13**, 339—340, 368—369.
[43] LM **10**, 4—5.

újfajta szervezetet, szó sincs tapasztalataik alkalmazásáról más országokban. Az ok kézenfekvő: az első világháború előtt nyílt kérdésnek tekintette, hogy a különböző európai országokban milyen úton győz a szocialista forradalom, tehát a hatalomért való harc eszközeiről sem nyilatkozhatott.[44]

Amilyen határozottan utasította el a „forradalmi-demokratikus önkormányzat" mensevik jelszavát, olyan örömmel üdvözölte az első igazi szovjeteket. Stockholmi cikkében a pétervári szovjetet a munkáshatalom forradalmi szerveként értékeli, amelynek „ideiglenes forradalmi kormánnyá kell nyilvánítania magát, vagy ilyet alakítani, feltétlenül új küldötteket vonva be ebbe, nemcsak a munkások, de elsősorban a matrózok és katonák . . . másodsorban a forradalmi parasztság, harmadsorban a forradalmi polgári intelligencia soraiból".[45]

Viszont 1905 decemberében, az anarchisták kizárását helyeselve, így szűkíti le a szovjet feladatait: „a munkásküldöttek szovjetje nem munkás-parlament és nem proletár önkormányzati szerv, s általában nem önkormányzati szerv, hanem meghatározott célokért küzdő harci szervezet". Tehát a hatalom elfoglalására és az ideiglenes forradalmi kormány megalakítására hivatott.[46]

Néhány nappal később, a IV. pártkongresszus taktikai határozattervezetében már nemcsak a szovjetek erősítésére szólítja fel a pártszervezeteket, de „tevékenységük és hatáskörük kiterjesztésére" is. Talán az egyesülés alkalmából a mensevikeknek tett engedmény, de saját 1905-ös és 1917-es álláspontjának különbözőségét is mutatja, hogy a szovjetek *mellett* „mindazokban a városokban és községekben, amelyek csatlakoznak a felkeléshez, az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog alapján helyi forradalmi önkormányzati szervek jöjjenek létre".[47]

A forradalom és így a szovjetmozgalom tapasztalatait is összefoglaló művében („A kadetok győzelme és a munkáspárt feladatai", 1906 április) igen nagyra értékeli a szovjeteket. A szovjet nem forradalmi önkormányzat, írja, hanem több annál: a néphatalom hordozója, ezzel még bizonyos fokig elválasztva a szovjetrendszer két oldalát.[48] Viszont már itt meghatározza fontos jellemzőit: a „titkosság" elutasítását a hagyományos állammal ellentétben, a tömegek „közvetlen" részvételét, azt, hogy a törvényhozás helyébe a népakaratnak a forradalmi erőszakra támaszkodó megnyilvánulásai kerülnek.

A szovjetek feloldják a „többség és diktatúra" fogalmak ellentétét. Lenin ezt igen fontosnak tartja, egyúttal hangsúlyozva, hogy a szovjetek „nem az egész, hanem csak a forradalmi nép" hatalmi szervei, mert az indifferensek tömege miatt „nem az egész nép, csak a forradalmi nép valósítja meg a diktatúrát", elnyomva az osztályellenséget és törekedve az egész nép bevonására a hatalom gyakorlásába.[49] Egyben megtalálja a választ arra a kérdésre, miért van szüksége a többségnek diktatúrára: mert a megdöntött kisebbség fegyverekkel, szervezettel és a hatalom egyéb, speciális tényezőivel rendelkezik.

[44] Lenin annyira került mindenféle sablont, hogy eleinte elutasította a Párizsi Kommün példájával foglalkozó fejtegetéseket is. Nem mintha éles szemét elkerülte volna a nyilvánvaló hasonlóság; de attól félt, hogy a keresztezésből a mensevik skolasztika újabb gyümölcsei pottyannak a forradalom útjára. (LM **9**, 69—70, 148.)

[45] Vö. LM **10**, 8.

[46] Uo. 61.

[47] Uo. 152—153.

[48] Uo. 201 stb.

[49] Uo. 249—250.

Lenin a forradalom veresége utáni években kitart a szovjetek eszméje mellett, de függőben hagyja a kérdést: milyen hatalmi szervek keletkeznek a győzelem megszilárdulása *után*.[50] (Talán felesleges hangsúlyozni, hogy a szovjetekről mint a munkásság és parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrája, nem pedig mint a proletárdiktatúra szerveiről beszél 1917 előtt.) Kifejti, hogy a szovjetek mint ellen-hatalom mellett a forradalomnak harci csoportokra (druzsina) is szüksége van mint ellen-hadseregre, továbbá népbíróságokra stb.

Az 1905-ös forradalom után a forradalmi állam kérdése kevésbé foglalkoztatta Lenint. Publicisztikájában gyakoribb a polgári állam bírálata, osztályjellegének bizonyítása, szemben a liberális és reformista-revizionista nézetekkel. Természetesen a polgári rendszereket is konkrét valóságukban vizsgálja, megállapítva, hogy ahol *van* igazi demokrácia, ott nem kell és nem is lehet forradalmi helyzetet „előidézni". Az orosz munkásság azonban az új forradalom szükségszerűsége előtt áll. Azoknak pedig csak gúnyos megjegyzéseket tartogat, akik az ellenforradalom légkörében működő „dumát" hatalmi szervnek képzelik. Az 1906 őszi dumaválasztási kampányban kitűzi a tisztviselők választásának és a hadsereg milíciával való felváltásának követelését.

3. A PROLETÁRDIKTATÚRA ELMÉLETE

Az állam szerepe az első világháborút megelőző krízis hónapjaiban kerül ismét Lenin érdeklődésének középpontjába. Az új korszak, az imperialista háborúk és proletárforradalmak kora, új kérdésfeltevéseket kívánt meg. De új a hang is: az addigi szigorúan módszeres, legfeljebb gunyoros írásmódot szenvedélyes és kemény, agitatív és leleplező stílus váltja fel, olyan hangnem, amely képes túlharsogni az ágyúdörgést. Nem hiába írta: egyeseket összetört, másokat megkeményített a háború. 1914 után gondosan el kell választani műveiben az agitatív-leleplező és másrészt az elméleti-általánosító szándékú megállapításokat.

Ezért érdemes megállni a háború elején, de az aktuális helyzettől függetlenül írt, „Marx Károly" c. tanulmányánál, amelyben konkrét alkalmazás igénye nélkül ismerteti a marxizmus alapjait. Noha ebben az időben még kitart amellett, hogy Oroszországban a forradalmi-demokratikus diktatúra lehet csak a várt forradalom „szociális tartalma",[51] a „Marx Károly"-ban leszögezi, hogy a *proletárhatalomnak* a *proletárdiktatúra* felel meg. Utóbbit azonban történelmileg viszonylag rövid időszaknak tekinti, amelynek során, idézi az „Anti-Dühring"-et, „az államhatalomnak a társadalmi viszonyokba való beavatkozása fokozatosan minden téren fölöslegessé válik és azután magától megszűnik . . . Az államot nem ‚törlik el', az állam elhal."[52]

Melyek voltak az új jelenségek, amelyekre alkalmazni kellett a marxi teóriát? Imperializmus—nacionalizmus—háború—forradalmak. Lenin kora marxistái közül leginkább ismerte fel a nemzeti kérdés fontosságát, noha *ő sem* láthatta előre, *mekkora* teret nyújt a következő félévszázad a nemzeti eszmének Európában és a gyarmati országokban. 1913 végén és 1914 elején cikksoroza-

[50] LM **12**, 323—324. („A győztes felkelés elkerülhetetlenül *más* szerveket fog teremteni.")
[51] LM **21**, 410, 427—428. (1915 október—november.)
[52] Uo. 62—63.

tot írt, amelynek főleg második része („A nemzetek önrendelkezési jogáról") közismert. Az első részben („Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéshez") általában a demokratikus centralizmus mellett, a föderalizálás és a kis nemzeti államok létesítése ellen foglal állást, de mindenféle nemzeti elnyomást, egyenlőtlenséget elvetve; így bírálja az „államnyelv" fogalmát és különösen annak kötelező oktatását a kisebbségi iskolákban.[53] Viszont követeli a nemzetek *önrendelkezési* jogának elismerését, az elszakadást is beleértve, és heves polémiát folytat azok ellen, akik bármily szempontból korlátozni kívánják az elszakadás jogát.

Bár elutasítja a kultúrautonómiához hasonló szociáldemokrata nézeteket, centralizmusa — nálunk pl. akkor Kunfiéhoz hasonlóan — abból a meggyőződésből táplálkozik, hogy az igazi demokrácia, a széleskörű közigazgatási autonómia megszünteti a nyelvi stb. panaszokat,[54] a nemzeti kérdést túlságosan egyenesvonalúan vezeti le a gazdasági alapból. A háború alatt e tárgyban írt számos műve azonban iskolapéldája lehet annak, hogyan tökéletesíti egy önálló, önkritikus elme saját elméletét a konkrét gyakorlat vizsgálatán keresztül. A különböző nemzetek küzdelmeivel foglalkozva mind határozottabban látja a nemzeti függetlenség érvényesítésének fontosságát, összefüggését a polgári demokratikus átalakulással és a gyarmatok felszabadításával. Kigúnyolja azokat, akik a kis államok „látszatfüggetlenségére" hivatkozva becsülik le a nemzeti önrendelkezést; külön kell választani a politikai és gazdasági függés fogalmát, hiszen az utóbbit tekintve a cári Oroszország sem független — viszi ad abszurdum ellenfelei érvelését.[55] 1916 elején, kitartva a demokratikus centralizmus mint optimális megoldás mellett, leszögezi: ahol a gyakorlatban elnyomás és föderalizmus között kell választani, természetesen támogatni kell az utóbbit.[56]

1916-ban az imperializmusról írott összefoglaló munkájában, a klasszikus kapitalizmus világa összeomlásának tanújaként, az imperializmus államát is elemzi, a háború borzalmainak hatása alatt erősen kiemelve annak antidemokratikus, retrográd vonásait, összefonódását a monopóliumokkal. Másutt is élesen fogalmaz:

„Az új gazdasági rendszer, a monopolkapitalizmus politikai felépítménye a fordulat a demokrácia*tól* a politikai reakció *felé*."[57] Mindezek a jelenségek alátámasztják meggyőződését a világforradalom eljövetelének közeliségéről — bár 1915—16-ban még úgy véli, hogy a szocialista forradalom ideje mindenekelőtt Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban érkezett el.[58] Ámde az imperializmus korában az osztályharc nemzetközivé válik, nemcsak lényegében, megnyilvánulásaiban is, ezért Oroszországban is napirendre kerül a forradalom kérdése.

A háború alatti vitákban Lenin rendszerezi a marxizmus tanításait az államról, hangsúlyozva az anarchistákkal szemben, hogy az államot nem „beszüntetni" kell, az állam elhal s vele a demokrácia fogalma.[59] Különösen kiemeli,

[53] LM **20**, 59—61. („Kell-e kötelező államnyelv?")
[54] Uo. 30—37. — Engels már az erfurti program kritikájában elavultnak tekintette Svájc, az Egyesült Államok stb. föderatív rendszerét.
[55] LM **20**, 405—419.
[56] LM **22**, 148—154.
[57] LM **23**, 35.
[58] LM **22**, 145.
[59] Uo. és **23**, 173—174 (az utóbbi helyen Buharin nézeteit is bírálja).

hogy a modern állam döntő tényezője a hadsereg,[60] s ez a szocialista államra is vonatkozik, amíg imperialista ellenfelekkel áll szemben. Érdeklődése most már elsősorban a *szocialista* állam elmélete felé fordul, míg a polgári államban főleg a lényeget: a demokrácia korlátozását emeli ki, egyben óva attól, hogy a demokrácia leleplezése a demokrácia lebecsülésévé fajuljon, általában mindenféle teoretikus uniformizálástól:

„Minden nemzet eljut a szocializmushoz, ez elkerülhetetlen, de nem teljesen egyformán fognak eljutni, mindegyik beleviszi sajátosságát a demokrácia ilyen vagy olyan formájába, a proletárdiktatúra ilyen vagy olyan változatába, a társadalom élete egyes oldalai szocialista átalakításának ilyen vagy olyan tempójába." Az uniformizálás „az elméletben nyomorúságos, a gyakorlatban nevetséges".[61]

1917-ben Lenin rögtön a februári forradalom napjaiban megragadta az új történelmi fejezet értelmét: a kispolgári pártokkal a belpolitikában még együtt lehetne haladni, de a háború elleni küzdelemben, a nemzetközi osztályharcban már nem, ezért a cél: a proletariátus és a *szegény*parasztság forradalmi demokratikus diktatúrája, amely *még* nem proletárdiktatúra, de közvetett lépés a szocializmus megvalósításához. Még nem adja ki a proletárdiktatúra jelszavát, egyrészt mert Február után fennáll a szovjetek békés úton való hatalomátvételének lehetősége, másrészt mert valószínűtlen, hogy az így létrejövő hatalom következetesen proletár jellegű legyen, végül mert a soronlevő feladatok — a polgári forradalom és a háború befejezése — nem szocialista jellegűek. Ebben az értelemben hangsúlyozza az „Áprilisi tézisekben", hogy nem a szocializmus „bevezetése" van napirenden, hanem a szovjethatalom megvalósítása.

Az „Áprilisi tézisek"-ben Lenin egyértelműen fogalmazza meg mindvégig fenntartott álláspontját a proletárhatalom államformájáról: „nem parlamentáris köztársaság — hanem a Munkás-, Béres- és Parasztküldöttek országszerte alulról fölfelé felépített Szovjetjeinek Köztársasága".[62]

Ha sikerül 1917 tavaszán a kettőshatalomnak szovjethatalommá változtatása békés úton, akkor lehetővé válik a viszonylag sima átmenet a demokratikus diktatúrától a munkásság és szegényparasztság (vagyis a baloldali eszerek) hatalmához, majd a szigorú értelemben vett proletárdiktatúrához (amely szintén feltételezi a szegényparasztok részvételét), s mindez az államhatalom *formájának* megváltoztatása nélkül. Oroszország társadalmi viszonyai között az utóbbi kettő voltaképpen egyet jelentett, Lenin azonban szívesen beszélt „a proletárok és félproletárok hatalmáról" proletárdiktatúra helyett, részben hogy kiemelje a parasztsággal való összefogás fontosságát, részben mert a szovjetek hatalomátvételét ez a jelszó az adott helyzetben pontosabban fejezte ki.

Lenin szívesen megmaradt volna a demokratikus diktatúra mint átmenet mellett: ezt lehetetlenné tette a birtokos parasztság politikai képviselőinek állásfoglalása,[63] főleg a háború kérdésében. 1917 tavaszán tudatosan félreteszi a régi jelszót, nem mintha helytelennek tartotta volna, hanem mert új helyzet állt elő, amely új utat, új jelszavakat kívánt.[64] Következésképpen az 1905-öshöz

[60] LM **23**, 96—97.
[61] Vö. uo. 66.
[62] LM **24**, 5.
[63] Uo. 138—140.
[64] 1920-ban megismételte, részben szó szerint idézve, 1905-ös nézeteit a forradalmi demokratikus diktatúráról „A diktatúra kérdésének történetéhez" c. cikkében. (LM **31**,

hasonló szituációkban, amikor a forradalom széles osztályszövetség, demokratikus diktatúra útján győzhet, a leninisták mindig visszanyúlhatnak a „Két taktiká"-hoz, a „Kadetok győzelmé"-hez stb.; Lenin számos későbbi hívénél sokkal óvatosabban alkalmazta a proletárdiktatúra sokat ígérő, sokat feltételező jelszavát.

Lenin, míg az általa zseniálisan jellemzett kettőshatalom fennállt, legszívesebben általában a *szovjethatalom* kivívásáról beszélt, mert az volt a legérthetőbb, és mert az erőviszonyok állandó változása közben a forma biztosabb volt a tartalomnál. Lenin számított a nyugat-európai forradalmakra és úgy vélte, az orosz forradalom osztályjellegét végső soron utóbbiak méretei fogják meghatározni. Ezért tulajdonképpen az 1917 áprilisi pártkonferencia is csak a szovjethatalom, nem pedig a proletárdiktatúra jelszavát tűzte ki; utóbbira csak az 1917 júliusi események után került sor. Lenin a proletárhatalom *első* esztendejében is váltig hangoztatta, hogy a központi hatalom jellegétől függetlenül a falu még a polgári forradalomnál tart.

A Bolsevik Párt természetesen már 1917 áprilisától — közvetve — a proletárdiktatúráért harcolt, amikor a szovjethatalom megteremtésére törekedett. Lenin először „A proletariátus feladatai forradalmunkban" 11—12. pontjában foglalta össze a szocialista állam elméletét, amelyet részletesen az „Állam és forradalom"-ban dolgozott ki a kettőshatalom megszűnése után. Lenin az „Állam és forradalom"-ban létrehozta a szocializmus államának elméletét, ezen túlmenően is jelentősen kibővítve a marxizmus általános államelméletét.

Az általános államelmélet terén korábbi írásaihoz hasonlóan, de részletesebben fejti ki a marxizmus álláspontját, tehát az állam osztályjellegét, elnyomó szerepét stb. emeli ki. Az imperializmus korának tanulságai alapján megerősíti az engelsi tételt, hogy az állam, bár a társadalom terméke, utóbbi fölé helyezi magát, „s mindjobban elidegenedik tőle . . . "[65] Ugyancsak Engelsre hivatkozva erősíti meg: minél élesebbek az osztályellentétek, annál nagyobb az állam társadalmi szerepe, amely végül — írja Engels (félévszázaddal a hitlerizmus előtt megsejtve a fatális totalitást) — „az egész társadalmat, sőt az államot is elnyeléssel fenyegeti . . . "[66]

Érdekes, hogy Lenin itt, tehát 1917 nyarán még mindig megerősíti föderációellenes, centralista álláspontját, szintén egy Engels-idézetből kiindulva.[67] Bár szerénységből és politikai célszerűségből saját művét csupán Marx és Engels gondosan összegyűjtött tanításai felfrissítésének mondja, mégis megnevezi azt a két kérdést, amelyet leglényegesebbnek tart benne: a proletárdiktatúrát és a proletárállam elhalásának szükségszerűségét.

A polgári demokrácia értékelése polémikus formában fordul elő: egyrészt az opportunizmussal vitázva rámutat korlátaira, az imperializmus korában bonyolultságára; a demokrácia színfalai mögött megvásárolja a tisztviselőt és üzleteiben érdekeltté teszi közvetlenül magát az államot. Másrészt kigú-

---

347.) 1917 áprilisában viszont sietve elhatárolta magát Kamenyevtől, aki Lenin régi nézeteit ismételgette a demokratikus diktatúráról és a Párizsi Kommün negatív tanulságairól. (LM **24**, 33—38.)

[65] LM **25**, 414.

[66] *Vagyis önmagát*. Uo. 419.

[67] Uo. 480—481.

nyolja az anarchistákat, akik a polgári demokrácia különböző formái közti eltérést „lényegtelennek" nevezik.

Azonban maga Lenin is arra a következtetésre jut, hogy a demokrácia korlátozódik az imperializmus korában, s elsősorban éppen az olyan fejlett országokban, mint Anglia vagy az Egyesült Államok, ahol Marx és Engels még lehetségesnek tartották a demokratikus állam meghódítását a proletár demokrácia által. (Vegyük figyelembe, hogy Lenin művét a polgári demokrácia temetőjének tekintett első világháború és a közelgő forradalmak hatása alatt írta; később a kapitalizmus általános válsága időben nagyon elhúzódott, megváltoztatva erre az időszakra a polgári demokrácia relatív jelentőségét.) Ugyanakkor éles szemmel látja meg az imperializmus államának napjainkig érvényes kettős tendenciáját: *egyrészt* növekszik a választási rendszer stb. demokratizmusa, *másrészt* ezt ellensúlyozza az államapparátus, a hadsereg erősödése és önállósulása a parlamentáris mechanizmustól.[68] Következtetése: a demokratikus választójog megkönnyítheti, de nem teszi feleslegessé a kapitalista állam összetörését.

Az „Állam és forradalom"-ban Lenin államelméletének középpontjába állítja a proletárdiktatúrát, itt mondja ki először, hogy a proletárdiktatúra az *egyetlen* út a munkásosztály számára. Nem jelenti ez sem a különböző formák, sem a tőkés- és proletárdiktatúra közti *átmeneti* fokozatok elvetését — utóbbi a trockizmus lényege, bár gyakran átvették azok a leninisták, akik nem tudtak dialektikusan gondolkodni. Megtéveszthette őket, hogy Lenin 1918 és 1920 között írott műveiben, a világforradalomért küzdve, a proletárdiktatúra kivívását általában mint a világ proletariátusának közvetlen feladatát jelöli meg. Ezt azonban konkrét helyzetben és időben mondta. Láthattuk, hogy elméleti téren távol állt tőle egyes tanítványainak törekvése *általános érvényű* törvények és szabályok felállítására.

Mint Marxról írja: a „Kommunista Kiáltvány"-ban „a proletariátus uralkodó osztállyá szervezéséről" szólva „nem bocsátkozott utópiákba és a tömegmozgalom *tapasztalataitól* várt feleletet arra a kérdésre, hogy milyen konkrét formákat fog ölteni a proletariátusnak mint uralkodó osztálynak ez a szervezete . . . "[69]

Lenin elvileg leszögezi, hogy az igazi proletárdiktatúra a munkásság mint uralkodó osztály „senkivel meg nem osztott" hatalma, „a kizsákmányolók ellenállásának elnyomására és a lakosság hatalmas tömegei, a parasztság, kispolgárság, félproletárok vezetésére . . . "[70] A proletárforradalom csak igazi népforradalom lehet, ezért ahol a parasztság a lakosság többségét teszi (mivel a világforradalomból az ilyen tőkésországok sem maradhatnak ki), elengedhetetlen feltétele a munkásság és parasztság szövetsége.

Lenin összefoglalja a Párizsi Kommün fő vonásait, amelyeket egyúttal a proletárállam fő jellemzőinek tekint. Ezek:

(1) az állandó hadsereg felváltása milíciával,

(2) minden tisztségviselőt választanak és a választók bármikor visszahívhatják,

(3) mindenféle hivatalnoki kedvezmény, a munkásbért meghaladó fizetés stb. megszüntetése,

[68] Uo. 439—440.
[69] Uo. 447.
[70] Vö. uo. 433.

(4) az apparátus feltétlen alárendelése a választott képviseleti szervnek. A nép nemcsak a választásban, az igazgatásban is közvetlenül részt vesz.[71]

Lenin tehát szinte teljesen a Párizsi Kommün alapelveiből indul ki. Meg kell jegyezni, hogy Lenin elképzelésében ez a direkt népakarat-megnyilvánulásra épülő, önmagában az ösztönösség erőteljes vonásait viselő rendszer kiegészül a fegyelmezett, szervezett kommunista párttal, amely tagjait irányító politikai erőként ellensúlyozza az állam spontán, ösztönös jellegét. Külön tanulmányt érdemel, hogy a kommunista párt milyen módon épül be a proletárdiktatúra rendszerébe és válik annak legfontosabb, sok tekintetben állami tevékenységet ellátó elemévé, ez azonban már nem tartozik cikkünk témájához.

A proletárdiktatúra ismert elvei mellett csupán az „Állam és forradalom" néhány ma elhanyagolt, Lenin által fontosnak tartott tételére szeretnék utalni. Az egyik ilyen: a tisztviselők visszahívhatóságára és a munkásbérrel egyenlő fizetésére azért van szükség, Engels szavaival, mert „a munkásosztálynak ahhoz, hogy saját, csak imént meghódított uralmát ismét el ne veszítse, egyrészt el kell távolítania minden régi, eddig ellene felhasznált elnyomó gépezetet, másrészt pedig biztosítania kell magát saját képviselőivel és hivatalnokaival szemben . . . "[72]

Egy további megjegyzés. Közismertek, bár részben egymásnak is ellentmondanak, azok az összefoglalások, amelyeket Sztálin készített a proletárdiktatúra „három funkciójáról", Lenin különböző műveinek felhasználásával. Leninnél azonban ilyenfajta felsorolások nem szerepelnek. Az „Állam és forradalom"-ban, amely mindenesetre tartalmazza államelméletének lényegét, arról ír, hogy a proletárdiktatúrának két oldala van. Az egyik a kizsákmányolók elnyomása. Ez a funkció idővel a szocializmusban megszűnik.

„Az állam elhal, amennyiben nincsenek többé tőkések, nincsenek többé osztályok, s ezért *elnyomni* semmiféle *osztályt* nem lehet.

De az állam még nem halt el egészen, mert megmarad még a ‚burzsoá jog'[73] védelme, amely a tényleges egyenlőtlenséget szentesíti. *(Azt, hogy az egyenlő munkáért egyenlő bért elve a gyakorlatban egyenlőtlenséget jelent.* — H. T.) Hogy az állam teljesen elhaljon, ahhoz a teljes kommunizmusra van szükség."[74]

Tehát a szocialista államnak *mint államnak* nem a gazdaság vagy éppen a kultúra irányítása a funkciója — ez egyszerűen igazgatás, bár a köznapi nyelvhasználatban, amit „állami vállalat" végez, az állami feladat —, hanem a kommunizmushoz képest még mindig egyenlőtlen tulajdonviszonyok és (tegyük hozzá) természetesen a köztulajdon védelme, amíg erre ilyen formában szükség van.

A szocializmus állama azonban „olyasvalami, ami tulajdonképpen már nem állam",[75] minőségileg más, mint a kizsákmányoló társadalmak állama, mert nem rendelkezik a néptől elkülönült erőszak-szervvel és célja az államiság likvidálása.

[71] Uo. 447—452, 523—524.

[72] Uo. 484 (Engels a „Polgárháború" 1891-es előszavában).

[73] A magyar fordításban polgári jog, ami megtévesztő, mert magyarul a polgári jog magánjogot jelent (oroszul grazsdanszkoje pravo), Leninnél viszont kifejezetten „burzsuaznoje pravo" szerepel. A kifejezést a gothai program kritikájából vette át (I. 3.pont), ahol Marx hasonló értelemben használja.

[74] Uo. 501—502.

[75] Uo. 449.

Másrészt viszont a szocializmus „*nem* lehet még gazdasági tekintetben teljesen érett, teljesen mentes a kapitalizmus hagyományaitól vagy nyomaitól. Ebből adódik az az érdekes jelenség, hogy a kommunizmus első fokán nem lépik át a *burzsoá* jog szűk látóhatárát'. A burzsoá jog a *fogyasztási* cikkek elosztása tekintetében természetesen elkerülhetetlenül feltételezi a *burzsoá államot* is, minthogy a jog olyan apparátus nélkül, mely *kényszeríteni* tud a jogszabályok betartására — semmi.

Következésképpen a kommunizmusban nemcsak a burzsoá jog marad meg, hanem a burzsoá állam is — burzsoázia nélkül!

Paradoxonnak vagy egyszerű dialektikai elmejátéknak látszhat, amivel gyakran vádolják a marxizmust . . . "[76]

A kommunizmus második szakaszában már nincs semmiféle diktatúra, sőt demokrácia sincs, hiszen a legszélesebb demokrácia is a többség erőszakát biztosítja a kisebbséggel szemben. „Csak a kommunizmus képes valóban teljes demokráciát biztosítani, és minél teljesebb lesz a demokrácia, annál hamarabb válik majd feleslegessé és hal el magától . . . "[77]

Ahol nincs állam és demokrácia, ott jogrendszerre sincs szükség. „Nem vagyunk utópisták" — írja Lenin — „és semmiképpen sem tagadjuk annak lehetőségét, sőt kikerülhetetlenségét, hogy lesznek *egyes személyek*, akik kihágásokat fognak elkövetni, és hogy az *ilyen* kihágásokat el kell majd nyomni. De . . . ehhez nem lesz szükség külön gépezetre, külön elnyomó apparátusra . . . "[78]

Lenin az „Állam és forradalom"-ban már kifejezetten hangsúlyozza, hogy az állam elhalása történelmileg beláthatatlanul hosszú időszak, ezzel elhatárolva magát az anarchizmustól. Tagadhatatlan viszont, hogy az első világháború tanulságai, a centrizmus csődje és Lenin éles szembefordulása Kautskyval, bizonyos fokig igazságot szolgáltattak az anarchistáknak a szociáldemokratákkal folytatott vitáikat illetően. Marx megegyezik Proudhonnal az állam összetörése kérdésében — írja Lenin —, nem ért egyet vele és követőivel a föderalizmus, a kis kommunák és a proletárdiktatúra kérdésében. Míg az anarchistákkal ilyen méltányos, annál hevesebben támad Kautsky ellen. Önbírálatnak is vehetjük a polémia egy részét: hogy csak utólag, háborús viselkedéséből kiindulva látja, mennyire hajlamos volt már a századfordulótól az opportunizmusra.[79]

4. A PROLETÁRDIKTATÚRA GYAKORLATA

Az „Állam és forradalom"-nak az orosz forradalmak tanulságaival foglalkozó második részéből csak a vázlat készült el. De a Marx és Engels írásait elemző fejezetek bőségesen tartalmaznak idevágó utalásokat, nem beszélve 1917-ben írt egyéb műveiről. Az orosz forradalom sajátosságaiból elsősorban a szovjetek spontán létrejöttét és kettős funkcióját — forradalmi szervezet és a győztes forradalom államhatalmi szerve — emeli ki. Lenin igen nagyra értékelte, talán *bizonyos fokig* túlságosan is általánosította ekkor a szovjetek történelmi szerepét. Ennek okát abban találhatjuk meg, hogy a szovjetek

[76] Vö. uo. 505.
[77] Uo. 496.
[78] Uo. 497.
[79] Uo. 512.

és az általuk megmozgatott tömegek példátlan aktivitásának fennmaradását remélte a forradalom konszolidációja után is, noha ez a lázas állapot aligha állandósulhatott volna. Amit fontosnak tartott, nem annyira a szovjetek formája, szervezete, hanem — szemben a parlamentarizmussal — a szovjet-állam dolgozó jellege, organikusan direkt kapcsolata a néppel, amelynek révén elkerülhető a Lenin által felismert nagy veszély — hogy választott szerv és apparátus elválik, önállósul egymástól és utóbbi a néppel állandó, bár nem osztályjellegű ellentmondásba kerülhet.

Lenint nem vakította el lelkesedése a szovjetek iránt. Nem titkolta: az opportunista politikusok képesek voltak 1917 nyarára „a szovjeteket a leggyalázatosabb burzsoá-parlamentarizmus mintájára elcsúfítani és semmittevő fecsegő gyülekezetekké változtatni".[80] Míg 1917 tavaszán bízott a szovjethatalom békés megvalósításában, a Kornyilov-felkelés előtt és után óvta híveit a békés illúzióktól.

Tanulságosan elemzi az oroszországi februári forradalom hatalmi viszonyait. Közismert a „kettőshatalom" tézise. Ennek antitézise: a kizsákmányolók teljhatalma június—július után. Hol van ebben a teljhatalomban a Kerenszkij-féle eszer-mensevik kormány helye? Idézi Engels szavait az egyensúlyi állapotról, mikor az állam „önállósul" az osztályharc frontjai között,[81] majd így folytatja:

„Ilyen — tesszük mi hozzá — a köztársasági Oroszország Kerenszkij-kormánya, amióta áttért a forradalmi proletariátus üldözésére, abban az időpontban, amikor a szovjetek a kispolgári demokraták vezetése következtében *már* erőtlenek, a burzsoázia azonban *még* nem elég erős ahhoz, hogy egyszerűen szétkergesse őket."[82]

Csakhogy Kerenszkij kormánya III. Napóleon kormányának erejével sem rendelkezett, hiszen „a kormány Kerenszkijé, a hadsereg Kornyilové", s hiába a sok személyi változás, a cári államapparátus *lényege* nem változott meg. A Kerenscsina nem tudott megszilárdulni, s a szovjethatalom megvalósulása fegyveres felkelés útján, a szovjetek és Krasznov, a szovjetek és Duhonyin, a szovjetek és Buchanan között dőlt el, míg Kerenszkij megmaradt mellékszereplőnek.

A szovjethatalom létrejötte után a szovjetek beváltották a hozzájuk fűzött reményeket, különösen első, békésebb hónapjaiban álltak az új állam felépítésének középpontjában. 1918 nyarától, vagyis a fegyveres ellenforradalom nagymérvű kibontakozásától, az államszervezet mind fontosabb részét teszi ki a Vörös Hadsereg, valamint egyéb központi-adminisztratív szervek, később pedig a központi gazdasági irányító szervek. A szovjetek ennek ellenére tovább erősödtek, ellátták a helyi közigazgatás, gazdasági és részben politikai irányítás feladatait, főleg ott, ahol megfelelő forradalmi munkás- és szegényparaszti bázissal rendelkeztek. Már a polgárháborúban (1918—20) kitűnt, hogy az államapparátus jelentős része (Cseka) lényegében a szovjetektől függetlenül jött létre, a fegyveres intervenció végképp lehetetlenné tette az áttérést az állandó hadseregről a népi milíciára.

Lenin ebben az időszakban a szocialista állam elméletéről — de most már a gyakorlat alapján — vallott nézeteit „A proletárforradalom és a renegát

[80] Uo. 454.
[81] Lásd a 3. jegyzetet.
[82] LM 25, 421.

Kautsky", „Az államról" c. és más 1918—19-ben írt műveiben foglalta össze. Ezeknek kettős jellegzetessége: egyrészt az alkalmazkodás a valósághoz, ahhoz a realitáshoz, amit az elméletből meg lehetett valósítani, másrészt a némileg ellentétes irányú, a közép-európai forradalmak által táplált meggyőződés, hogy a proletárdiktatúra szovjetformája mintaképpen szolgálhat más országok számára. (A szovjetforma általános érvényére vonatkozó kijelentések, amelyeket oly gyakran idéznek, többnyire ebből, a közeli világforradalom reményétől fűtött egy-két évből származnak.)

Lenin 1918 őszén többször hivatkozott arra, hogy az államra vonatkozó nézetei megtalálhatók az „Állam és forradalom"-ban,[83] azokat tehát nem módosította. Pedig akkor már nem egy olyan intézkedésre kellett hivatkoznia, amelyek „elvben" eltértek saját elméletétől. (Így a szegényparasztbizottságok létesítése, amellyel átmenetileg félreállították a falusi szovjetek egy részét és kirekesztették a hatalomból az ingadozó középparasztságot; vagy a mensevikek és eszerek *központi rendelettel* való kizárása a szovjetekből a Volga-vidéki eszer-mensevik ellenforradalom idején.) Joggal hangoztatta tehát, hogy ő nem utópista és nem álmodozó; nem törekedett elméletei betű szerinti megvalósítására, s így ennek számonkérése is indokolatlan lenne. Más kérdés, mennyire sikerült megőrizni az idők folyamán az elvi *irányzatot*.

A „Renegát Kautsky" nem annyira elméleti munka, mint szenvedélyes vitairat, de a kimagyarázkodás, ködösítés szándéka nélkül; maga jelöli meg a fenti eltéréseket a teóriától, de hát nem lehetett mást tenni . . . az „Állam és forradalom"-ban a választójog korlátozásáról sincs szó, mégis szükségesnek bizonyult.

„A választójog korlátozásának kérdését csak úgy lehet megítélni, ha az orosz forradalom *sajátos feltételeit*, fejlődésének *sajátos útját* tanulmányozzuk", a korlátozás „nem tartozik *elengedhetetlen* feltételként a diktatúra történeti és osztályfogalmához.

A diktatúra feltétlenül szükséges ismérve, elengedhetetlen feltétele a kizsákmányolóknak mint *osztálynak erőszakos* elnyomása és következésképpen a ‚tiszta demokrácia', vagyis az egyenlőség és szabadság *megsértése* — ezt *az osztályt illetően*."[84]

Csupán terminológiai kérdés, de érdemes megjegyezni, mert Lenin más műveiben sem egységesen szerepel; a diktatúra és demokrácia viszonya. A „Renegát Kautskyban" leszögezi, hogy a diktatúra nem azonos az osztályuralommal, hanem a frissen szerzett vagy veszélyeztetett hatalmát védő osztály uralmi módja, amely semmiféle törvénytől nem korlátozva a nyílt erőszakra támaszkodik. Azonban áttérve a polgári demokrácia leleplezésére, már a következő oldalon „burzsoá állam, vagyis a burzsoázia diktatúrája" szerepel, tehát hatalom = diktatúra. Hasonlóképpen az 1919-es pártprogramban, mintegy hangsúlyozva a „nyugati" demokrácia imádóival szemben, hogy lényegében az is osztályuralom, osztálydiktatúra — ha burkolt formában is.[85] Viszont teljes joggal igazítja helyre Kautskyt, amikor az „tiszta demokráciáról"

[83] LM 28, 98, 233 stb. — Kiegészítő alfejezetet is írt hozzá, teljesen az 1917-es kézirat szellemében.
[84] Uo. 260.
[85] Uo. 239—240.

beszél: ha tiszta, ha nem tartalmaz semmi elnyomást, akkor már nem is demokrácia, hiszen a marxizmus szerint a demokrácia csak a politikai hatalom egyik formája.

A tiszta demokrácia rokona Vandervelde azóta is közkeletű érve: szocializmusról csak akkor lehet szó, ha az állam az emberek igazgatása helyett már csak a dolgok igazgatásával foglalkozik. Ellenkezőleg, írja Lenin: az emberek igazgatása csak az állammal együtt szűnik meg, aki erre vár — meghosszabbítja a kapitalizmus uralmát.

A „Renegát Kautsky" több fontos megállapítást tartalmaz, amelyek már a forradalom egyéves tapasztalatából fakadnak. Ilyen a „többség diktatúrája" fogalom ellentmondásosságának magyarázata: kispolgári országban, ahol a lakosság nagy részének mind gazdasági, mind tudati viszonya a proletárdiktatúrához ellentétes elemeket tartalmaz, a dolgozó többség—kizsákmányoló kisebbség szembeállítása sem vonatkoztatható el az osztályharc adott állomásaitól, aszerint, hogy melyik oldalt állítják előtérbe. Továbbá a kizsákmányolók nem gyengébbek a dolgozó többségnél, amíg élvezik a külföld támogatását. Miután pedig először fel kell bomlasztani a régi hadsereget, hogy az újat létrehozhassák, a forradalomnak át kell élni a hadseregnélküliség keserves átmeneti stádiumát.

A világforradalomért vívott közvetlen harc időszakának sajátossága, hogy mivel *csata közben* a konkrét helyzetet nehéz felmérni, a tendencia, az irány világosabban látszott, mint a megtett út mennyisége. Témánk vonatkozásában ez két jelentős számítási hibára vezetett. Az egyik: a burzsoá demokrácia tartalékainak (kispolgárság, birtokos parasztság), regenerálódó képességének lebecsülése. A másik: annak a ténynek elhanyagolása, hogy a bolsevikok gyors politikai győzelme, a kispolgári pártok kiszorítása a szovjetekből nem *csak* a politikai sikerek következménye, hanem együtt jár a szovjetek tömegbázisának szűkülésével, mindenekelőtt falun.

A „Renegát Kautsky" után Lenin keveset foglalkozott az állam elméletének művelésével. 1919-ben „Az államról" c. előadásában, vagy a Komintern első kongresszusán röviden összefoglalta az „Állam és forradalom" néhány tételét. A gyakorlatban annál többet kellett törődnie az államépítés kérdéseivel, különösen a polgárháború győzelmes befejezése után. Miután ebben az időszakban az elméleti fejtegetéseket jobbára rövid utalások pótolják, csupán az államelmélet két legfőbb problémáját említem meg, amelyek 1921—23-ban is lekötötték Lenin figyelmét. Az egyik a nemzeti kérdés államjogi rendezése, a másik a szovjetrendszer belső struktúrája. Míg az előbbit elméletben és gyakorlatban rendkívüli sikerrel oldották meg, az utóbbit tekintve kompromisszum született a történelmi helyzet kényszerének engedő gyakorlat és az „Állam és forradalom" elmélete között. Anélkül, hogy sor került volna az elmélet átdolgozására, „továbbfejlesztésére"; bár Lenint ez, mint utolsó írásai bizonyítják, mindvégig foglalkoztatta.

Láttuk, hogy Lenin még 1917-ben is a centralizmust tekintette a nemzeti kérdés következetesen szocialista megoldásának. A polgárháború, a szeparatista törekvések negatív tapasztalatai nyomán jutott el a föderatív szovjetköztársaság modelljéhez, mint a nemzeti kérdés optimális megoldásához Szovjet-Oroszországban. A felismerés fokozatosan ment végbe, éveket igényelt és végrehajtása csak Lenin halála után, de az ő elvi útmutatása alapján fejeződött be. Ha a proletárdiktatúra és szovjetrendszer lenini elméletét hetek alatt sikerült elfogadtatnia pártjával, a nemzeti kérdésben évekig vitázott az el-

avult, ortodox nézetekkel, amelyeknek lényege az álbaloldaliság volt, a nemzeti tényező szimplifikáló alávetése az osztályharc prioritásának.

Az elméleti vitáknak csupán két fő állomására utalok. Az egyik az OKP VIII. kongresszusa 1919 tavaszán, ahol megvédte a nemzeti önrendelkezés jogának tételeit a viszonylagosítás, leszűkítés kísérletei ellen. Éppen az önrendelkezés elvéhez való ragaszkodás könnyítette meg számára, hogy felismerje a föderalizálás elkerülhetetlenségét és célszerűségét. A döntő vita akkor zajlott, amikor az új államszervezet már kiépülőben volt — és éppen azokkal, akik mint a végrehajtás kimunkálói és aktív irányítói, formálisnak tekintették a kis nemzetek egyenjogúságát. „Semmi sem tartóztatja úgy fel a proletár osztályszolidaritás fejlődését és megszilárdulását, mint a nemzeti igazságtalanság" — fordítja visszájára a kérdés „ultrabaloldali" feltevését utolsó levelei egyikében.[86]

Ha a szovjetállam nemzeti felépítésének megoldásában a gyakorlat helyesbítette az elméletet, a szovjet-struktúra elméletének megvalósítását a gyakorlati viszonyok szűk és deformáló keretek közé szorították.

1. A nemzetközi helyzet: Nemcsak a világforradalom perspektívája távolodott el 1920—21-ben, de az is kiderült, hogy Szovjet-Oroszország fő feladata hosszú időre az önvédelem az aktívan ellenséges kapitalista környezettel szemben. Ilyenformán az állandó hadsereg és tartozékai nemcsak fennmaradtak, de az államapparátuson belül szerepük éppúgy állandóan növekedett, mint imperialista versenytársaiké.

2. A honvédelem kényszerű elsőbbsége megakadályozta az életszínvonal gyors emelését, ez pedig kihatott a demokratizmus fejlesztésének lehetőségére. A polgárháború után, 1920—21-ben szörnyű éhség, nyomor nehezedett elsősorban a munkásságra. A munkásság nagy része demoralizálódott, kiéleződött a munkásság és parasztság érdekellentéte, mindezen tényezők következtében egyrészt növekedett a stabil államapparátus fontossága, másrészt feltartóztathatatlanul csökkent a tömegek aktivitása a szovjetekben.

Az 1920—21-es szakszervezeti stb. vitákban két álláspont ütközött össze. Trockij egyszerűen militarizálni akarta a termelést a Vörös Hadsereg mintájára és keretében (javaslatai e téren némi hasonlóságot mutattak a mai kínai elképzelésekkel). Trockij lényegében feladta a szovjet-demokráciát, de a helyzet súlyosságát mutatja, hogy tulajdonképpen még a „munkás-ellenzék" Kollontaj—Sljapnyikov-féle, főleg szakszervezeti vezetőkből álló csoportja is lemondott a korábbi elképzelésekről, amennyiben a proletár önigazgatás megvalósítása helyett csupán a munkás-szakszervezetek *ellenőrzése* alá akarta vonni a „szovjet" bürokráciát.[87]

Lenin mindkét javaslatot elutasította. Várt, hogy a gazdasági helyzet javulása megteremtse a demokrácia kiszélesítésének bázisát, nem vizsgálta felül államelméletét, noha ez aktuális lett volna, de nem is ragaszkodott következetes végrehajtásához. Mint kompromisszumos megoldás, a bizonyos fokig

[86] LM **36**, 616—617.

[87] „Gyeszjatij szjezd RKP(b). Sztyenograficseszkij otcsot", Moszkva 1963. — A „munkásellenzék" és a hasonló csoportosulások tiltakoztak az anarcho-szindikalizmus vádja ellen, Lenin viszont kimutatta a kapcsolatot nézeteik és az anarchizmus, sőt a kronstadti lázadás között. Mindenesetre ez idő tájt, mikor az anarchisták ultrabaloldalisága bomlasztotta a kommunista mozgalmat, Lenin ismét élesebben lépett fel az anarchizmus teóriái ellen és sokkal elnézőbb volt az ultrabaloldaliság, mint ma mondanánk, „etatista" válfajával, vagyis Trockijjal szemben.

a „munkásellenzék" elképzeléseit megvalósító Munkás—Paraszt Ellenőrzés jött létre (Rabkrin). Bármennyire szorgalmazta erősítését maga Lenin, a kívánt eredményt nem hozta meg[88] és végül beépült az államigazgatási apparátusba. A munkásellenőrzés még így, szerény keretek között is a szocialista állam sajátos intézménye maradt.

Az elbürokratizálódási folyamat hatékonyabb ellenszerének bizonyult a Kommunista Párt és az államapparátus szoros összekapcsolása, amit még Lenin kezdeményezett. Ez a megoldás minden szocialista államban általánossá vált, de ideiglenes jellege annyiban fennmaradt, hogy elméleti indokoláson túl az alkotmányjogi rendszer szempontjából szinte hallgatólagosan létezik, a törvények legfeljebb következetlenül tükrözik. A párt vezető szerepe nem pótolja az 1917—18-as szovjetek közvetlen munkásigazgatását, de akadályozza az államapparátus teljes elidegenedését, a társadalom fölé emelkedését.

Nem célom annak tárgyalása, hogyan fejlődött a szocialista állam elmélete Lenin halála után, elég annyi: lényegében 1917-nél tart, ha sok részkérdésben előbbre is jutott. Hogy ezek az elméleti részeredmények a kialakult gyakorlatot tükrözik, azt legkevésbé Lenin kifogásolná; rendszerré azonban éppen azért nem válhattak, mert ehhez az „Állam és forradalom" átértékelésére lett volna szükség. A politikai vita Lenin örökségéről inopportunussá tette ezt az igényt; senki sem akarja magát az ellenféltől revizionistának bélyegeztetni (bár ennek a szónak háromnegyedszázaddal Engels, közel félévszázaddal Lenin halála után csak a megalkuvást, „elhajlást" elítélő politikai jelentése maradt meg; eredeti elméleti tartalmából abszolúte semmi).

Sajátos helyzet állt elő: van egy elmélet, amely főleg arra a távoli jövőre iránymutató, amikor az önvédelem már nem deformálja a demokrácia önmozgását, a gyakorlat azonban mindinkább távolodik a viszonyai között nem alkalmazható elmélettől s így a fejlődés sok tekintetben ösztönössé válik. Íme egy példa: az állam tartós fennmaradása a szocializmusban (eleinte szinte ideiglenesnek tekintették) elméleti megalapozás nélkül lehetővé teszi, hogy az állam és közigazgatás fogalma ismét összeolvadjon. Lenin különböző nem-elméleti jellegű írásaiban 1919-től többször ebben a *hétköznapi* értelemben beszél a proletárdiktatúra államáról, kiemelve — ami vitathatatlan —, hogy az „erőszaknál" nem kevésbé fontos feladata a gazdasági, pedagógiai stb. szervező munka.[89] Lenin nem téveszti össze e feladatokat a diktatúra funkciójával. (Hiszen közhasznú igazgatási, köztisztasági, kulturális stb. tevékenységet a burzsoá állam is kifejt, ideológusai pedig egyenesen ezt állítják előtérbe.) Kevesebb elméleti érzékkel rendelkező teoretikusok azonban hajlamosak összekeverni a diktatúrát a közigazgatással.

Mi az ideológiai elmaradás gyakorlati jelentősége? Például: az az elmélet, amely államhatalmi szervnek tekint minden „állami intézményt", lehetővé teszi, hogy nemcsak a bíróság, a rendőrség *(jogosan)*, de a kulturális adminisztráció, a mezőgazdasági szakfelügyelet, a lakáshivatal, sőt: olyan kereskedelmi intézmény, mint a terményfelvásárlás is hatalmi szervként lépjen fel a néppel szemben, amely a bürokrácia szótárában csak akkor „nép", „állampolgár", „választó", mikor a tanácsot megválasztja, de „lakosság", mikor az igazgatás szenvedő alanya.

[88] Lenin értékelése: LM **33**, 492.
[89] „Üdvözlet a magyar munkásoknak", „A nagy kezdeményezés" stb.

Lenin utolsó éveiben és halála után a fő gondok egyike a szovjetek aktivitásának újjáélesztése volt, mint ez pl. Sztálin megnyilatkozásaiból is kitűnik. Ami közigazgatási értelemben sikerült; a tömegek *direkt* bevonásának régi módszereit azonban nem tudták, idővel már nem akarták rekonstruálni, miután közben kényszerűségből kialakult egy másfajta állam-modell. Az 1936-os Alkotmány már az új modellt tükrözi, a második világháború után létrejött szocialista államokban pedig ez az ellentmondás fel sem merült. (Bizonyos értelemben Jugoszláviában, illetve Kínában, ezt azonban csak a politikai indítékokból kiindulva lehetne értékelni.) A „klasszikus" megfogalmazás, miszerint a népi demokrácia = proletárdiktatúra szovjet forma nélkül, egyebek között azért is helytelen, mert az 1936-os Alkotmány értelmében vett szovjetforma többé-kevésbé a népi demokráciákban is megvalósult. (Az új alkotmányokban az elmélet formális maradványa pl. a visszahívás joga két választás között. E joggal csak törvénysértések esetében élünk, amikor a polgári demokratikus jog is lehetővé teszi a mandátum megsemmisítését.)

A 30-as években, nevezetesen az SZKP XVIII. kongresszusán Sztálin kísérletet tett az elméleti elmaradás behozására.[90] A kérdés lényegét illetően helyesen szögezte le, hogy amíg a kapitalista környezet fennáll, az államot erősíteni kell, nem pedig „elhalását" elősegíteni. Elméletileg jelentős annak kiemelése, ami Leninnél többnyire elsikkadt; hogy az államnak a „belső elnyomás" mellett honvédelmi funkciója is van, természetesen mindenkori osztálytartalmának megfelelően. Lényegében helyeselni kell azt a megállapítását, hogy a belső elnyomó „funkció" megszűnése után is szükség van „a szocialista tulajdon, a népvagyon védelmére" — ez állami funkció. Másrészt állam és közigazgatás fogalmának teljes összekeverésével („az új proletárállamban megmaradhat, a proletárállam szükségleteihez képest megváltozott formában, a régi állam némely funkciója") tápot adott annak, hogy a honvédelem árnyékában a legcivilebb bürokrácia is államként tetszeleghessen, növelje apparátusát, amely egyre kevésbé függ valamely választott szervtől.

Sztálin több azóta megcáfolt tételt is felállított; így az osztályharc élesedéséről, majd a szocializmus felépítésének konstatálása után „a trockista—bucharinista összeesküvésről", a *belső* államhatalmi funkciók erősítésének igazolására. Az elméleti tételeket egyszerűbb volt hatályon kívül helyezni, mint az „elmélet talaján" túlburjánzó apparátust. Továbbá felállította azt a tételét, hogy ha fennmarad a kapitalista környezet, az állam a kommunizmus felső fokán is megmarad. Ez ellentétes a klasszikusok felfogásával; pontosabb lenne azt mondani, hogy a kommunizmus felső fokának *teljes* megvalósítása imperialista környezetben lehetetlen, többek között éppen az állam fenntartásának kényszere miatt. Másrészt, miután a szocializmus számos országban ér el mind fejlettebb fokot, anélkül hogy az osztályharc szükségszerűen éleződne, jogos lehet a kérdés: nem válik-e időszerűvé az állam *egyes* területeinek elhalása, illetve, mint Lenin írta, tisztán adminisztratív funkcióvá redukálása.

Végül néhány illusztrációval szeretném jellemezni: hogyan alkalmazkodott a szocialista jogtudomány az államelmélet megmerevedéséhez? Csupán röviden utalok a reagálás 3 alaptípusára.

1. Sztálin életében abból *kellett* kiindulni, hogy Lenin összes tételei érvényben vannak, sőt a gyakorlatban is megvalósulnak; ami letagadhatatlan eltérés, az a leninizmus teljesjogú továbbfejlesztése egyetlen erre méltó tanítványa

[90] Sztálin: „A leninizmus kérdései", Bp. 1949, 706 stb.

által. Ezért Visinszkij akadémikus[91] nagyszámú Lenin-idézet felhasználásával igyekszik kimutatni a lenini államelmélet teljes érvényesülését, gondosan kerülve a nyilvánvaló buktatókat ezen az úton. Szívesen idéz deklaratív kijelentéseket, kerüli a konkrét elemzést. Történelmi szemléletről, Lenin nézeteinek fejlődéséről, változásáról — pl. a föderáció kérdésében, amelyről pedig külön fejezetet írt — szó sincs, ezért Lenin 1917 előtti műveit szándékosan elhanyagolja.

Az összefüggésükből kiszakított idézetek „helyi értékét" a szerző állapítja meg, esetenként Sztálinra hivatkozva (a polgári forradalom befejezése csak mellékes feladat volt az Októberi Forradalom után), többnyire azonban hallgatólagosan és önkényesen. Ha meg is említi az „Állam és forradalom" *egyes* fő tételeit, mint pl. a közhivatalnokok „pénzbeli kiváltságainak megszüntetését", nem árulja el, milyen viszonyban áll ez a „kispolgári egyenlősdivel". A történetietlenség teszi lehetővé az ilyen önkényes megállapításokat: „Népi tömegeknek az állam kormányzásába való bevonásának folyamata távolról sem olyan egyszerű és a szocialista forradalom első időszakában lassan és határozatlanul valósul meg."[92] A valóságban fordítva történt: éppen az első időszakban volt tömeges a nép bevonása a kormányzásba, ha kezdetleges módon is. A Lenin- és Sztálin-idézetek összefüggéseiktől független összekeverése azt a gondolatot sugalmazza az olvasónak, hogy egy időtlen eszme mitikus átöröklésérőI olvas.

2. Reálisabb és becsületesebb módszert követ a mai szovjet jogtudományt reprezentáló V. M. Cshikvadze (aki bírálja is Visinszkij hibáit)[93] „Lenin, Október és a jogtudomány" c. átfogó tanulmányában. A jogtudomány mai álláspontjából és a valóságos társadalmi helyzetből kiindulva elemzi a fejlődést, beleértve a proletárdiktatúra össznépi állammá változását, mi a közös és mi az eltérő bennük stb. Értékeli a jelenlegi államtudományi vitákat, de mindig elkerüli álláspontjának vagy a kialakult gyakorlatnak összevetését Lenin tanításaival. Lenintől legszívesebben csak ilyen vitathatatlan igazságokat idéz: „nem az egyes tényeket, hanem az összes tényeket kell nézni".

Lenin írásainak tiszteletteljes említését nem követi azok elemzése. Nem a szerző egyéni hibája ez; tükrözi a marxista társadalomtudomány állapotát, amely ma már nem vehet át változatlanul félévszázados tételeket, a klasszikusok értékelésétől, vitatásától azonban óvakodik.

3. Végül a fenti formális méltatással ellentétes mai magyar példa.[94] Szerzője elismerésre méltó tudományos őszinteséggel mutat rá a marxista elmélet és joggyakorlat között egyre szélesedő szakadékra, van bátorsága megnevezni az „Állam és forradalom"-ban előforduló leegyszerűsítéseket (a modern állam bonyolultságának, a hivatalnoki szakértelemnek lebecsülése, a törvényhozás és végrehajtás egységének elképzelése stb.). Az őszinte és beható elemzés eredménye azonban kevésbé örvendetes: megnyugvás a külső nyomás és belső nehézségek következtében deformálódott, elbürokratizálódott állam-modellben, a tömegek alkotó szerepét lebecsülő hivatalnoki szemlélet, amely nem látja,

[91] A. J. Visinszkij: „Lenin és Sztálin a proletárforradalomról és az államról", 2. kiad., Bp. 1949. (Az orosz kiadás éve: 1947.)

[92] Uo. 87.

[93] „V. I. Lenin, Oktyabr i jurigyicseszkaja nauka". Az „Oktyabr i naucsnij progressz" c. gyűjtemény 2. kötetében (Moszkva 1967).

[94] Bihari Ottó: „A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei", Bp. 1969.

hogy a precíz ügykezelésnél nagyobb célok elérésére indult harcba a munkásság, mikor létrehozta a Párizsi Kommünt, amelynek lenini tanulságait, úgymond „ma már nem vallja a marxista—leninista tudomány".[95]

Igaz, a komoly jogtudós által komolyan nem vehető Kommün szervezeti formája „hosszú ideig hatott — például — a népbiztosi kollégiumok képében a szovjet államszervezetre, mígnem egy kétségtelenül racionálisabb szervezet váltotta fel — úgy tűnik végleg".[96] Végleg! Mi lehet végleges az állam történetében? Bizonyosan a Minisztérium, Miniszteri Portással és Miniszteri Gépkocsival. Így szab határt magának a múltat becsülettel bíráló, de a jelennél jobbat nem ismerő panglossi perspektíva.

Fenti példák csak példák, mégpedig a mindenkori legszínvonalasabb művek közül. Csupán azt kívántam velük jellemezni, hogy a gyakorlatban jól-rosszul megvalósítva Lenin örökségét, milyen távolra kerültünk államelméletének alkotó elemzésétől. Nincs szükség a bálványimádásra, de nincs szükség a lenini tanítások elfelejtésére sem — a kettő között széles, járható utat találhat a marxista—leninista társadalomtudomány.

[95] Uo. 38.
[96] Uo. 12., jegyzet.